

öregiből a hulladékot. Lehr. 74. | asztalt is terített, csak úgy hevenyéből. Lehr. 113. Hasonló e finn szólás is: *elä myö ei aiästä, ei vähästä*; ne add el sem nagy sem kis áron. Megfelel ezeknek az „annyiból” (=annyi módon, annyi szerint) is, pl.: nem tartod igaz barátodnak azt, a ki csak annyiból az, hogy nem árt. Fal. 544.

Egyéb idevaló módhatározó kifejezések: *szív*ből szeret, *lelkéből* beszél, t. i. szív, lélek szerint. Példák: *zeressed te tellyes zynedbevl es menden te eredbevl*. Corn. C. 49.; *tuğyák meg, hogy szív*ből szeret. Ny. II: 429.; *engem úgy segítjen, szívemből* szeretlek. Erd. I: 89.; *kit szeretek szívemből*, tiszta igaz *lelkemből*. Erd. II: 42.; *hadd nézzem ki a szemedből*, szeretsz-e tiszta *szivedből*. Erd. I: 70. | *nevettem egész szívemből*. Kárm. 7. | *nyomorúságikon szívéből* szánakozik. Fal. 590. | maga Bálint *ha szív*ből, *ha színre*. Ar. I: 270. | *téged szívünk*ből kérünk. Ny. V: 41. | *gyomor*ból gyűlölik. Ny. VI: 262.; *istenfélőket gyomrából* sem szerette. Ny. V: 564. | *kérjük őtet igaz hit*ből, tiszta szívvel. RMK. II: 65. | *lelkéből* hálat adott Istennek. Bel. | *kedve szakadtából* ivott. Tsz. 39. | *egy szemefordulásból* világot megnézé. Zr. I: 7. | *luó halálába*ó eregy vissza. Ny. IV: 34. Különneműek ezek: a *szél gyökeréből* kiforgatja a fákat. Fal. 600. (t. i. gyökeréből kirántja, gyökere-sen), továbbá: *ew zyzessoeges emlejt tewből ky vetteteo*. Érdy C. 429.; *tös tőből* kivágni. Baróti; *ezt az élőfát innét tőstől*ből kirugdosom. Népk. gy. I: 363.; *mert ez gyökeréből* nagy tölgyfát kirántott. Zr. I: 83.; *virágim, virágim, tőből* hervadjatok. Népk. gy. I: 149. Ilyen észjárás van e lapp példában is: *kurhte madelekist roggosta*: torka gyökereinél megragadja (gyökereiből).

Hasonlók még: a *kýralýhoz allasból* (t. i. állás szerint) *kewzelbek*. Mdecr. 86. | *megizene az kiralnak Mardocheusnak nevéből* (t. i. neve, parancsolatja szerint). Bécsi C. 54.; *királ neuből* ezetnek vala. Bécsi C. 65. — Továbbá a következő »figura etymologicá»-k: *rá ér-e kend? ráérésből* (rá érés szerint) *rá érek*, de a *lovaim* nincsenek itthon; *hallás*bul halottam; csak *botlas*bul botlottam be hozzá. Lehr.: Toldi 247.

A MAGYAROK EREDETE

ÉS

A FINN-UGOR NYELVÉSZET.

II.

VÁLASZ BUDENZ JÓZSEF BIRÁLATI MEGJEGYZÉSEIHE.

VÁMBÉRY ÁRMIN

II. TAGTÓL.

BUDAPEST.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1885.

A magyarok eredete és a finn-ugor nyelvészet.

II.

Válasz Budenz József bírálati megjegyzéseire.

(Olvastatott a M. T. Akadémia 1884 nov. 3-án tartott ülésén.)

A második bajnok, a ki a magyarok eredetéről írott tanulmányom ellen páncélba öltözötten szállt síkra, *Budenz József*, Magyarországon és a külföldön is a finn-ugor nyelvészet nagymestere, a kinek a nyelvtudomány e terén szerzett érdemeit könyvemben illő méltatásban részesítettem, s a ki, természetesen, nem fogadhatta közönyösen az ő neki ellentmondó kritikámat. A támadás hevességében alig marad utána elvtársának, sőt ingerültségben és szenvedélyességben még felül is múlja; s csak abban különbözik amattól, hogy az ő általa védelmezett terület szűkebb körű. Ugyanis a míg Hunfalvy úr kritikája könyvemnek minden részére vonatkozik és nyelvészeti észrevételek *szorosan nyelvészeti részre* vonatkozik és nyelvészeti észrevételekben nyilvánul.¹⁾ Történelem és ethnographia az ő kutatásainak körén kívül esik; az ethnologiai kérdés megoldása kevesebb tartozik reá, s egészen helyesen jegyzi meg, hogy: «a nyelvész maga nem bánja, tehát B. úr sem, akármilyen vérből eredő valamely nyelv népe. Miatta állíthatja valaki, hogy csupa török vér volt az a magyar nép, a mely ez előtt ezer évvel Pannoniába költözött; azért mégis csak ugor nyelvet hozott magával.»²⁾ Budenz úr e nyilatkozatával bebizonyítja, hogy ő — H. úr nézetével ellenkezőleg — a modern tudomány alapelvét elismerve, a nyelvet nem tekinti az illető nép lelkének. Megengedi, hogy a régi magyarok ethnikai állománya nem finn-

ugor, hanem más eredetű is lehetett; de a mi e véleménynyilvánításban leginkább figyelemreméltó, az, hogy az eredetnek, a vér szerinti származásnak forrásául éppen a törökséget nevezim meg, s teszi ezt három évvel előbb, mint én a törököktől való eredetünket bizonyító munkámat megírtam. Kérdezhetném Budenz úrtól, hogy miért nem a szamojedokkal vagy mongolokkal való vérrokonságot vette föl, s miért látta jobb hypothesisnek a török nemzetiséget, mert hiszen itt nem lehet tollhibára, vagy csupa véletlenségre gondolni? Kérdezhetném azt is, hogy B. úr ezen, őstörténetünkre nézve oly fontos nyilatkozatát miért szerény jegyzet alakjába öltöztette, s Hunfalvynak merőben ellenkező eljárásával szemben miért nem mondta ki kategorice, — hogy a magyarok török nép is lehettek, — hogy specialis ugor nyelvészkedések eredménye egyáltalában nem tekinthető a magyar nép ugor eredetének bizonyosságául? És végre kérdezhetném, hogy micsoda jogon lehet beszélni a magyar és finn-ugor nyelvek együtt fejlődéséről, illetőleg ezeknek olyan (hang-és alaktani) viszonyáról, a mely együtt fejlődést mutatna, hogy ha megengedjük, hogy a magyar egy török nép volt, a mely előbbi török nyelve helyett egy ugor nyelvet sajátítva el, jött be Pannoniába? Igen, e kérdéseket könnyen föl lehetne tenni, de késpénz gyanánt fogadjuk azon mentegetőzést, hogy ő csak nyelvészettel és nem ethnológiával foglalkozik, és így ezen feleletünkben is csak a szorosán nyelvész-kritikusnak válasszolunk.

Hogy ezen kritikai vázlat sem a vitás kérdésnek minden részletére nem terjeszkedhetik ki, sem végleges elintőzést nem eredményezhet, azt mindenki belátja, a ki ismeri ellenfelem álláspontjának és felfogásának eltérését az enyémtől. — B. úr mindjárt kritikája elején azt állítja, hogy a magyar nyelv legközvetlenebbül az ugor nyelvcsoporthoz tartozik, azaz: legnagyobb részben a régi közös ugor töből sarjadzott. De ezen kívül, a specialis ugor eredetű magyar nyelv — és a szélesebb értelemben vett altaji nyelvek között lehet találni grammatikai és szókinésbeli egyezéseket, melyeket B. úr a következőkben foglal össze: a) az altaji ősrókonság momentumai, melyek a magyarban fenmaradtak, és a melyek — a nélkül, hogy a

magyarnak egy más altaji nyelvcsoporthal való rokonságára utalnának — az ugorcsoporthoz tartozását mutatják; b) azon momentumok, melyek a magyarnak, mint már egy specialis ugor nyelvnek, az altajiság más, nem-ugor tagjaival való történeti érintkezéséből eredtek, a melyek tehát csak mint kölcsönzött szók szerepelnek, és semmi rokonsági viszonyt nem világosíthatnak meg; a mely nemű vagyont a magyar nyelv különösen a törököktől szerezte. Ez B. úr nézete a magyar nyelvnek az ugor és török nyelvcsoporthoz való viszonyáról, — ha ugyan helyesen fogtam fel virágos, nyelvészeti stylusát, melynek fő ékessége az, hogy egyetlen egy mondat 30, sűrűn nyomott, és 8 zárójeles sorra nyúl (1).

Én e nézetet nem fogadhatom el a következő okok miatt. 1. B. úrnak egy altaji ősnyelvre alapított deductiói már azért is nagyon merészeknek és problematikusoknak látszanak, mivel az idevágó kutatások mai állása mellett az altaji ősnyelvről sem beszélhetünk, nem hogy még a leánynyelvek egymáshoz való viszonyára lehetne következtetnünk. Hiszen még az öt főcsoporthoz kölcsönös viszonya is homályos előttünk: hogyan beszélhet hát B. úr már *most is* olyan momentumokról, melyek egy altaji alapnyelvre vonatkoznak? 2. Azon út, melyen B. úr a magyar nyelvnek szorosabb hova-tartozására vonatkozó nézetéhez jutott, előttem sokkal kétségesebbnek látszik, mintsem ennek megbízhatósága föltétlen hitelt érdemelne; vagyis azon módszer, melyet B. úr a szorosabb vagy tágabb rokonsági viszony megítélésére használt, túlságosan erőszakolt, mert logikai ellenmondásokon, s úgy hangtani, mint fogalmi monstrumokon alapszik. B. úr módszere e szerint nem is módszer tulajdonképen, mindent képes bizonyítani és így semmit sem bizonyít; úgy hogy nagyon könnyű volna e módszerrel a magyar nyelvnek szorosabb rokonságát bizonyítani nemesak az altaji nyelvcsalád ama kedvelt csoportjához, hanem bármely nyelvcsalád valamely csoportjához is. 3. A B. úr felállította principiumok eddigi kutatásának eredménye még korántsem nyerte meg a szakavatott kritika fölavatását, hogy a jelen nyelvészeti vitában irányadóul szolgálhasson. A külföldi tudósok közül ezzel leginkább olyanok foglalkoztak, a kik egyrészt — nem lévén teljesen

urai a mindkét oldalú nyelvanyagnak — a nélkülözhetetlen részletezésbe nem bocsátkozhattak, másrészt pedig az ezelőtt, sőt még ma is nagyon hiányos források miatt, véglegesen érvényes ítéletet nem mondhattak. A mit Schott (1836. és 1849.), Castrén (1857.), Boller (1858.) és Ahlquist (1863.) mondtak a magyar nyelvnek az ugor csoporttal való rokonságáról, az épen oly kevéssé lehet rám nézve irányadó, mint pl. Budenz úr előbbi nézete a magyar és török nyelvek szorosabb rokonságáról, a mit 1862. hirdetett, ma azonban — módszerének egyik lényeges sajátsága, t. i. finom hajlíthatóság következtében — egészen megtagad. — Hazai nyelvészetünkkel sem áll jobban a dolog. Hogy vajjon a nemzeti dispositionnak hiányában, vagy a magyar szellem más irányú működésében, vagy talán a közönyösséggel párosult nyugalom-szeretet nemzeti vonásában van-e a hiba, azt nem akarjuk kutatni, de annyi tény, hogy B. úr, 25 évi nyelvészeti működése alatt, semmi kritikában nem részesült. Ez a háborítatlanul hagyás jelentékenyen növelte etymologizáló bátorságát, a mi azonban korántsem csálhatatlanságának bizonyítéka, és egyáltalában nem magyarázható resignationnak és beleegyezésnek. Hunfalvy úr — az egyetlen, a ki itt nálunk ilyen kritikára hivatva van — Budenz működésével szemben mind-egyedül nagyon hallgatagon viselte magát; pedig hogy e magaviseletét nem lehet a «qui tacet, consentire videtur» elv szerint magyarázni, azt számos más jelek bizonyítják.

A legjobb esetben tehát B. úr kutatásainak eddigi eredményét csak kísérletnek, csak olyan hypothesisnek tekinthetjük, a melyről még igen sokat lehet vitatkozni, s a mely vitatás miatt nem kellene olyan nagyon felindulni, és olyan szenvedélyességet tanúsítani, a milyent B. úr árul el kritikájában. Nem «önhittetés» az, a mit én az «önhittetés» helyett ajánlok, mint B. úr félremagyarázza! (*Nyelvészeti Észrevételek* 419. l.). Az «önhittetés» más szókkal: elbizakodottság, önmagába vetett túlságos hit, önmagának többre becsülése; a minek ellenébe én az óvatosságot és mérsékletet állítom, a mik ha sehol nem is, de az etymologiai speculációknál múlhatatlanul szükségesek, s a miket B. úr mindeddig nem vett figyelembe. S épen ezen hibában rejlik az oka nézetünk ellenkező voltának, a mennyiben B.

úr — módszere csálhatatlanságában túlságosan bizva, azaz «önhittetésében» — a magyar nyelvet kizárólag az ugor nyelv-csoportba tartozónak mondja; míg én — az ugor rokonság tagadhatatlan bizonyítékait elismerve — a mennyiség és minőség tekintetében feltűnő török momentumokat a magyar nyelvnek hang- s alaktani részében, de főleg szókinésében, nem kölesönvételnek tartom, s következőleg a magyar^t nem tekintem specialis ugor nyelvnek. B. úr ezt «rejtélyes módszernek» nevezi; de elfelejti, — hogy sokkal tanácsosabb a sötétben óvatosan tapogatózva haladni, mint merész ugrásokkal kockáztatni lábainkat, — s hogy a magyar nyelv grammatikájának és szókinésének határozottan kettős jellege egyáltalában nem engedi meg, hogy e kérdésben oly könnyedén mondjunk ítéletet, és ítéletünknek oly mérvű csálhatatlanságot követeljünk, mint B. úr. De legyünk igazságosak: nem B. úr egyénisége az oka a saját hibáinak, túlzásainak, hanem a kritikai atmoszféra, melyben mozgott; mert semmi ellenvéleménytől, óvó figyelmeztetéstől nem háborgatva, fékevesztett nyelvészkedést űzött. Nagyon is ideje volt már ezen, a valóban komoly magyar nyelvtudományra oly veszélyes, fektelen tudóskodás elébe gátat vetni, és minthogy én — ezen nyelvészet eljárása által türelmentől megfosztatva — bátorkodtam közbeszólni, az lett a következmény, hogy a nyugalmából fölriasztott etymologus haragjának kitorését kellett éreznem.

Azon hosszú bűn-lajstromban, melyet B. úr számomra készített, első helyen azt a szemrehányást teszi, hogy előbbi álláspontomat elhagytam, mert a 13 évvel ez előtt a «Magyar és török-tatár szóegyezések»-ről írott értekezésemben az ugor rokonságot szorosabbnak és túlnyomónak, a török nyelvekhez való viszonyt pedig csak másodrendűnek nyilvánítottam. Ez igaz; ámde azon idő óta nézetemet megváltoztattam, épen úgy, mint Schott, Hunfalvy és maga Budenz úr. Schott ugyanis 1839. a magyar nyelv^t alapjában töröknek tartotta, de 13 évvel később ennek csúd eredetét vitatta. Hunfalvy 1854-ben. — Castrén-nal ellenkezőleg — azt állította, hogy a magyar nyelv *inkább a törökhöz, mint a finnhez közeledik,*³⁾ — ellenben ma a részleges török rokonság hirdetőjét vad harczi dühvel támadja meg.

Végre Budenz úr 1862., a Magyar Tud. Akadémiában tartott székfoglaló beszédében, a saját kutatásai által szerzett meggyőződése következtében, a magyar nyelvnek a török-tatár csoporttal való első rendű rokonságát olyan argumentumokkal erősítette, melyek nekem is merésznek látszanak; *) — ma pedig ugyanezen Budenz ugyanezen nézetnek hirdetését szentségtörésnek és szántszándékos ferdítésnek tartja. S ha csakugyan az volna, ki volt az első szentségtörő és ferdítő kettőnk közül? — Nem szükséges tehát bűnbánó «Pater, peccavi»-t rebegnem; mert valamint az említett nyelvészek csak újabb tanulmányok és újabb kútforrások alapján változtatták meg véleményöket, s ezt jogosan teheték: úgy az én nézetem változásának oka is nem gyerekes szeszély, sem pedig ferdíteni akarás — a mivel fanatikus recensensem vádol —, hanem a legújabb, e kérdést tárgyaló munka, t. i. Budenz úrnak *Magyar-ugor Összehasonlító Szótára*. Gúnyolódhatik B. úr, ha kedve tartja, a mennyit akar, de megvallom, hogy az ő szótárának — vagy ha tetszik: működésének — negatív eredménye volt fő oka nézetem megváltoztatásának, még pedig a következő, nagyon egyszerű okból. Ugyanis midőn 13 évvel ez előtt a magyar nyelvnek a törökséghez és ugarsághoz való rokonsági viszonyát szemügyre vettem, a Hunfalvy által gyűjtött és *Reguly hagyományai* cz. művében közzétett momentumai az ugor rokonságnak, valóban oly imponáló jelleműek voltak, hogy ezek bizonyítéka előtt csak az hűnyhatott szemet, a ki szándékosan vak akart lenni. E momentumok alatt akkori nézeteim alapján értém a számneveket, a testrészek neveit, bizonyos hangtani viszonyokat és más olyan példákat, melyek a mérleg csészéjébe téve, ezt az ugarság oldalára húzták le. Én e momentumokat úgy tekintettem, mint a Budenz kutatásának eredményeképen létrejövendő summás bizonyítékok előjelét; mert e reményre feljogosított egyrészt a rokonságnak már meglevő mutatványa, másrészt B. úrnak elismert nyelvészeti apparatusa. Ezen hangulatban vártam B. úr összehasonlító szótárának első füzetét, s képzelje az olvasó meglepetésemet, akarom mondani: keserű csalódásomat, mikor a várva-várt summás bizonyítékok, vagyis a magyar nyelv ugarságának ékesen szóló argumentumai helyett túlságosan erősz-

kolt, minden hangtani törvénnyel s főleg fogalmi tekintetben minden logikai összefüggéssel határozottan ellenkező és nevetségessé fajult szóegyeztetéseket találtam! Így tehát reményem mindkét részről cserben hagyott; beláttam, — hogy az ugor rokonság első fényszikrái csak elvakítottak, — s hogy még *ilyen* nyelvészeti apparatus is (mint B. úré) ilyen monstrumok teremtésére szorúl, s még sem képes tiszta, positiv eredményre jutni. Ez a csalódás volt tehát az oka nézetem megváltoztatásának, s mivel épen főleg B. úr munkája volt ennek motivuma, így a rejtély meg van oldva, és recensensem hiába fáradozik annak bebizonyításán, hogy az ethnologus Vámbéry kényszeríti a philologus Vámbéryt korábbi állításainak megtagadására.

Tehát épen Budenz úr ama törekvése, hogy a magyar nyelvnek zsr' εχογγ' ugor rokonságát bebizonyítsa, győzött meg engemet arról, hogy a magyarok nyelve nem tartozik legközvetlenebbül az ugor nyelvcsoporthoz. Ez mindenesetre kegyetlen kritika olyan etymologussal szemben, a ki évek óta «féktelen tudományt» gyakorolt, és esalhatatlanságának erős hitében minden támadás ellen biztosnak érezte magát! Semmi sem természetesebb, mint az, hogy B. úr, kiben a «furor grammaticus» nem ismer határt, ezen kritikám motivumait minden módon gyanúsítja és engemet, a tudományos meggyőződés helyett, szándékos ferdítéssel vádol; de egészen más lenne az ítélete, ha előítélet és philologusi önhittség (= elbizakodottság) nélkül, azon út fölött tartana szemlét, a melyen saját kutatásainak ezen nagyon túlbecsült eredményéhez jutott; azaz: ha jól fontolóra venné, — hogy módszere igazán megérdemli-e a beleje vetett föltétlen hitet — s hogy mi biztos módszernek tekintetjük-e? Erre nehéz, vagy inkább lehetetlen igenlőleg felelni, még pedig azon egyszerű okból, hogy ezt épen B. úrnak etymologiai eljárása nem engedi meg; mert ezen eljárás nemcsak a múltban, hanem még ma is annyira ingadozó és bizonytalan s egységes forma és alapelv nélküli, hogy csak fölhevült phantasia láthatja módszernek. Örömet megengedem, hogy recensensemnek ez a módszere csak újabban keletkezett s akkor még épen nem volt meg, midőn a magyar nyelvnek specialis török jellemét hirdette. Sőt azt is bátran hihetjük, hogy csak 1868-ban

született meg, midőn e téren első kísérletét, *A magyar és finn-ugor nyelvekbeli szóegyezéseket* megírta, — mert alig gondolható, hogy módszer nélkül csinált volna 859 szóegyezést. Azt kérdelem: hogyan lehetséges tehát az, hogy B. úr ezen, akkor már kész methodus alapján, az 1868-ban felállított szóegyezéseket 1873-ban, midőn *Összehasonlító Szótára* első része megjelent, egészen másképen ítélte meg? Ugyanis a *Szóegyezések* és az *Összehasonlító Szótár* egyes cikkei között lényeges különbséget tapasztalunk, úgy hogy ha pl. a *k* betű cikkeit mindkét munkában összehasonlítjuk, ki fog tűnni, hogy a *Szóegyezésekben* levő, *k*-val kezdődő 76 szó közül az *Összehasonlító Szótárban* már 17 ki van hagyva; ⁵⁾ míg másrészt ez utóbbi könyvben olyan egyeztetések találhatók, melyek az előbbiben nincsenek. A hol csakugyan módszeres eljárás uralkodik, ott ilyen lényeges különbség öt évi rövid időköz alatt alig gondolható; s mi e rejtélyt nem tudjuk másképen megoldani, mint úgy, ha fölteszszük, hogy az Úristen B. úr módszerét olyan elasticus természettel ruházta föl, hogy nagyobbá vagy kisebbé lehet, sőt camaleon módjára átalakulhat. De legyünk engedékenyebbek; tegyük fel, hogy ez a csoda-gyermek csak 1873-ban ugrott ki Minervaként B. úr fejéből, és így a *Szóegyezéseket* csak a szerény kísérlet titulusa illeti meg. Ez esetben jogosan várhatjuk, hogy az 1873—1881 között, tehát nyolcz év alatt készült *Összehasonlító Szótárban* »Methodus mester» keze legyen a biztos vezető, és — hogy ezentúl a csalódásoktól meg legyünk kímélve. De mit tapasztalunk! Ez a csoda-módszer ismét cserben hagy bennünket; mert az oly sokáig tartó vajadás után világra hozott könyvnek előszavában a szerzőnek azon vallomását olvashatjuk, — hogy a könyv eleje és vége között, a felfogásban és megítélésben, bizonyos különbség van, — hogy eleinte bátrabban állított egyet mást, s a vege felé kételkedőbbé vált — s hogy itt-ott észrevett olyanokat, a miket ma már fönn nem tarthatóknak vél.⁶⁾ Ennek mentségeül a hosszú időtartamot hozza fel, mely alatt a munka készült; de én nagyon kíváncsi vagyok megtudni, hogy B. úr etymologiai elveinek krystallisatiója mikor ér már véget, és az a híres módszer mikor veszi már át a vezérszerepet?

Mindenek előtt B. úrnak ez őszinte nyilatkozata nagyon bizonytalan, ingadozó természetű, mert soha sem tudhatjuk, hogy nyelvhasonlításában hol végződik a hibátlan és hol kezdődik a hibás, a mennyiben a »correct» és »incorrect» között a határvonalat tetszés szerint lehet ide-oda mozgatni, és e határozatlan terjedelem oltalma alatt egyet-mást könnyen meg lehet tagadni. Ez a vallomás épen annyi, mintha B. úr a magyar közönséghez — a melynek számára csinálta e nyelvészeti épületet — hogy a felelősséget magáról elhárítsa, így szólna: »Uraim! az általam csinált épületnek egyik fele szilárd és biztos, de a másik fele könnyen bedőlhet, kérem, hogy ne tegyenek érte felelőssé». Ez mindenesetre dicséretre méltó őszinteség, de hát azt hiszi-e az építő-mester, hogy a közönség erre mit sem hajtvva, beköltözködik e házba, s kiteszi magát azon veszélynek, hogy a romok alatt lelje halálát? En ilyen vakmerőnek soha sem tapasztaltam a magyar közönséget, s bizonyos, hogy B. úr nyelvészeti építményének szilárdságában nem bizik, és a magyar nyelvnek az ugarsághoz sorozásáról szóló javaslatát nem fogadja el. És ebben igazságosan jár el a magyar közönség; mert B. úr módszere, a melynek világítása mellett halad nyelvészeti működésében, tulajdonképen nem is módszer, legalább nem az, a mit e szó alatt értünk, mert a valódi methodus B. úr eddigi munkáiban nem lelhető fel, a mint ezt majd részletesen bebizonyítjuk.

Könnyen érthető, hogy B. úr, — a ki már egészen beleélte magát abba, hogy a magyar nyelv fölött a nyelvészeti uralom sceptrumát évek óta kezében tartotta — az én ellenkező ítéletem miatt vad haragra lobbant és egész erővel arra törekedik, hogy azon motívumokat, a melyeknek alapján az ő szóegyeztetéseit negy kategóriába osztottam, s ezek közül csak egyet hagytam helyben föltétlenül, minden áron érvényteleneknek és hibásaknak bizonyítsa. A kezzel-lábbal való védelemben nem mindig találja fel az ember azt az alkalmas fegyvert, melylyel az ellenfél csapását elháríthatná, és így B. úr is többször olyan vágásokat alkalmaz, melyek a helyett, hogy engemet sértenének, őt magát találják el, és az általam gáncsolt nyelvészeti eljárását még sokkal kedvezőtlenebb világításban tüntetik

fel. Mindenek előtt tehát szemügyre vesszük az erre vonatkozó öt fő vádpontot, hogy ezek ellen, a következő megjegyzésekkel védelmezzük magunkat.

1. *vád.* Miért nem terjesztettem ki kritikámat az egész munkára, s miért hagytam el háromszáz cikket a szóegyeztetésekből?

Felelet. Mert én nem specialis kritikát akartam írni a Magyar-ugor Összehasonlító Szótárról, hanem tanulmányt a magyar nép ethnikai eredetéről, és a nyelvi viszonyt csak azért kellett érintenem, hogy elejét vegyem azon véleménynek, mintha a magyarok nyelve kizárólag ugor jellegű volna. Cézéloztam tehát arra, hogy mily erőszakosan jártak el ennek bizonyításában, mert a magyar szókincsessel és grammatikai formákkal még olyan esetekben is ugor példákat állítottak szembe, mikor a török nyelvekkel való egyeztetés lett volna helyes. Azt hiszem, hogy e czélből untig elég volt a példa gyanánt felhoznom 663 cikket; hiszen — ha jól tudom — B. úr e munkájára eddigelé még a szakkörökben sem fordítottak csak ennyi figyelmet sem. Hogy B. úr művéről kritikát lehessen írni, mindenek előtt a források ismerete szükséges, a melyekből merített, de ezeket a szerző csak az előszóban említi. Semmi utalást nem találunk szótárakra vagy grammatikákra, pedig, hogy B. úr adatai nem mindig érdemelnek föltétlen hitelt, arról alább bővebben lesz szó. — Azon *vád* pedig, hogy ezen részleges méltatás által recensensemnek kedvező oly sok bizonyíték tétetett tönkre, csak olyan kifogás, a melynek érvénytelensége kitűnik, ha a B. úr által sajnált ezen bizonyítékokat szemügyre vesszük. E czélből az I. jegyzet alatt több szóegyeztést hoztam fel például, a melyek talán még a magok nemében legjobbakhoz tartoznak, de mégis meggyőzhetik az olvasót arról, hogy B. úrnak legkisebb oka sincs e bizonyítékok kihagyása miatt panaszkodni. — Különben e kifogásnak valódi motívuma nagyon egyszerű. Ha B. úr Szótárának minden cikkét átveszem könyvembe, így én általam az ő ugor-magyar nyelvrokonsági theoriája is ismeretes lehet szélesebb körben. Már pedig az túlságos követelés B. úrtól, hogy az ő tanait én terjeszsem; másrészt igazságtalan dolog lett volna tőlem, ha az Akadémiát azzal is több költségre

keverem, hogy az én munkámba foglalva újonnan kiadatom vele B. úr Összehasonlító Szótárát.

2. *vád.* Miért nem fordítottam több figyelmet azon magyarázó jegyzetekre, melyek a szó-egyeztetéseket követik, minthogy ezen commentárok nélkül az illető szó-hasonlítások indokolatlanoknak látszanak.

Felelet. Hogy B. úr nyakatekert hasonlításai csak hosszadalmas commentárok segélyével érthetők meg, azt szívesen elismerem; de abban téved recensensem, ha azt hiszi, hogy én e commentárokat csak felületesen olvastam. Borzalommal gondolok vissza azon napokra és hetekre, miket e szörnyű munkájának szenteltem, mert ennek olvasása közben sokkal nagyobb kínokat állottam ki, mint gyötrelmes utazásom alatt a hyrkániai sivatagon és Közép-Ázsia embergyilkoló tatárjai között! — A mi már most az idevonatkozó vádját illeti, hogy én p. o. a *fagyni* és *égni* fogalmak rokonosítását gáncsolom, a nélkül, hogy a mordvin *pali* (frieren, brennen) és *pala* (u. a.) kettős jelentését említeném, azt kérdem, vajjon bebizonyította-e B. úr, hogy a «fagyni» jelentésű *pala*, *pali*, nemesak hangalakjára, hanem eredetere nézve is azonos az «égni» jelentésű *pala*, *pali* szóval; mert hiszen minden nyelvben vannak olyan szavak, melyek ma már, a hangkopás következtében, alakilag egyeznek, de jelentésben különböznek, s nem is lehet őket eredetileg azonosoknak venni, pl. tör. *okmak* (dobni, löni) — ujj. *okmak* (érteni), *at* (ló) — *at* (név), magy. *ülni* (sitzen) — *ülni* (ünnepet = feiern), stb. Továbbá ez az *egyetlen* példa — mert a többi ugor nyelvekben e szónak testvérei csak «fagyás» fogalmát fejezik ki — elegendő arra, hogy hypothesise légvárát fentartsa? Ugyanezt mondhatom azon vádjára is, hogy a *sietni* és *erő* fogalmak rokonosításának gáncsolásakor nem vettem számba az általa föl- említett finn-észt példákat. Valóban azt hiszi B. úr, hogy e példa meggyőző lehet olyan esetben, mikor a magy. *gyors* szót tör. *jorış*-sal lehet egyeztetni, s mikor a fogalmi összefüggést a tör. *meng* (menni) — *mengdeş* (gyors) igazolja? — A «*episcium natatoria*» mellől tévedésből kihagyott *vesica* szó is épen oly kevésbé igazolhatja a *has* és a finn-ugor *kupsu*, *kuopsa*, *käpsi* közötti rokonságot, mert a *hólyag*, *tüdő*, *emlő* még nem bizonyíték

a *has*-sal való fogalmi rokonságra; s ha e magyar szónak rokon nyelvi analogonját keressük, ezt a török *kaş* (dombornulat, Erhöhung) szóban könnyebben megtalálhatjuk. V. ö. német Bauch — Bauseh.

3. *vád.* Az ugor bizonyító példákon erőszakoskodtam, hogy czéломra használhatók legyenek.

Felelet. Ennek igazolásául felhozza B. úr, hogy a magy. *kosz* (Grind) szót én egyeztettem a *koz-más*-sal, nem ő; tehát én követem el a badarságot, nem pedig ő; mert ő a «dicke Rinde» és «Ausschlag, Grind» fogalmakat egyeztette. Tehát az a hibám, hogy a *kosz* és *koz-ma* szókat összefogtam; azonban ezt nem egyedül én tettem, hanem a *Magyar Nyelv Szótára* is (1038. l.); B. úr pedig a *kozma* tövét a *koz-t*, a finn *katku* példájára, szintén *kotk-ra* vezet vissza, melyben a *tk*-ből *sk*, ebből *s* és végre *z* (*koz-*) lesz, ez a származtatás pedig — mivel nincs bebizonyítva — nagyobb hiba, mint a *kosz* és *koz-ma* egybefoglalása. — Teljesen megfoghatatlan, hogy B. úr hogyan akadékoskodhatik a magyar *kor* (etas, tempus) és tör. *kor* (tempus) szók egyeztetésében azért, mivel a *-kora*, *akkora* kifejezést nem említetem; de egészen elfelejti, vagy inkább erőszakos etymológiája kedvéért figyelembe sem veszi, hogy itt az *altitudo* fogalom az «életkor» és «öregség» fogalmának átviteleken szerepel és a magy. *-kora* olyan viszonyban áll a *kor-hoz*, mint a tör. *irik* (nagy) a magy. *öreg*-hez. — És ezt nevezi B. úr erőszakos bizonyításnak; ő, a ki könyvének minden lapján olyan erőszakoskodást követ el, a minőt a világnak egy nyelvésze, sőt semmiféle tudósa el nem követett.

4. *vád.* Az ugor argumentumoktól olyan bizonyítást megtagadok, a minőt a török momentumoknál helyeselni szoktam.

Felelet. B. úr ezzel azon szemrehányásomra czéloz, melyet én azért tettem neki, hogy a fogalmi rokonság igazolásául folytonosan indogermán analogiákra hivatkozik, s most úgy találja, hogy a *Rand* — *Rinde* és *krilo* — *kriltza* példákra való utalás által én is ugyanazon hibába estem. De talán mégsem! Én az ilyen analogiákat csak kivételképen, háromszor vagy négyszer használtam; ellenben B. urnak ez a *Deus ex machina*-ja, és ilyen, a néppszichologia szempontjából csak nagyon

ritkán helyeseltető eszközöket könyvének csaknem minden lapján, tehát több százszor alkalmaz.

5. *vád.* A függelékben a bizonyítékokból nyert adatok tekintetében nem jártam el igazságosan; helyeseltetőt és nem helyeseltetőt összezavartam, hogy czéломnak megfelelő számitást nyerjek.

Felelet. Nagy zajt üt B. úr azért, hogy az I. kategoriában felhozott *kétes* szövegyeztetéseket a III. categoria alatti *kétségtelen* török egyezésekkel összeadtam, hogy ezen, nem egyenlő minőségű tényezők összegével az én nézetemnek használjak, és az ő művének ártsak. E számadás dolgában nagyon gyanúsít és fúrfangosnak tüntet fel B. úr; de takarékoskodhatott volna B. úr szellemes megjegyzéseivel, ha fontolóra veszi, hogy a kapott összegnek természete megfelel az összeadott thesisek természetének, a mennyiben én 453 *részint kétséges, részint határozottan hibás egyeztetésről* beszélek, és így a 210 ugor példa pozitív számával nem is állíthattam szembe 453, *positive jobb* török egyezéseket, a mint B. úr rám fogja. Különben lehetetlen is volna ilyen esetben, — midőn a tévedés olyan könnyen meg-esik, és a kétség oly gyakran jogosult — pozitív és pontos számitást csinálni; hiszen B. úr is — etymológiáinak értékéről szólva — úgy nyilatkozik, hogy *nem tudja, vajjon kutatásainak harmad vagy tízed része maradhat-e meg.*⁷⁾ Az én teendőm csak az volt, hogy a két részre hajló nyelvi viszonyoknak általános tekintetéből, összbnyomásából kiindulva, a török nyelvi viszonyoknak ellensúlyozó hatását megmutassam; mert ezen számbeli viszonyoknak részletes kimutatása csak annak lehet feladata, a ki B. úr könyvének szakszerű tüzetes kritikáját tüzi ki czélul.

Miután elvégezte B. az én arithmetikai tudatlanságomról szóló panaszát, egy kis kitérést tesz tanulmányomnak ethnographiai részére, és azon szám-viszony megbeszélésébe bocsátkozik, melyet a magyar, finn-ugor és török-tatár nyelvekben a testrészek neveire vonatkozólag állítottam fel, olyan formán, hogy 32 testrész elnevezésének egyik felét az ugorsággal, másik felét a törökséggel állítom egyezőnek. Itt legelőször azt a szemrehányást teszi recensensem, hogy miért épen az ő idevágó *hiányos* dolgozatát vettem alapul, és miért nem terjeszkedtem

ki az összes testrészek neveire? Ez valóban csodálatos! Ha jól emlékszem, B. úr e dolgozatával, melyet ma már *hiányosnak* mond, épen a magyar nyelvnek kiválólag ugor jellemét akarja bizonyítani, hogyan van hát az, hogy ma e dolgozat hiányos? S nem tudja belátni B. úr, — hogy a hiányos munka csak hiányos bizonyítást eredményezhet — s hogy így e dolgozatát maga megtagadja, és saját bizonyítását tönkre teszi? Igen, a kézzel-lábbal való védekezésben nem mindig talál az ember alkalmas fegyvert, — mondám föntebb; de B. úr ezt nem tudja; mert ő úgy vélekedik, hogy az ő összeállítás a magyar nyelv kizárólag *ugor* jellemének bizonyítása tekintetében *perfect és correct*, de azonnal *hiányos*, ha ezt a *török-tatár rokonság* bizonyítására akarjuk használni. Most tehát már nem 32, hanem 44 testrész-nevről beszél és — szokása szerint — hamisítással s furfangossággal vádol, hogy részint ignorálás, részint mesterséges választással csináltam meg a 16:16 számarányt. Azok után, a miket ravaszságom és ügyességem felől B. úrtól hallottam, egyrészt félelemmel, másrészt szokatlan respectussal kellene viselkednem magam iránt, de, hála Istennek, sohasem szoktam magamat értékemnél többre becsülni s nem is akarom viszonozni B. úr bókjait, mert ámbár igyekszik rajta, hogy motivumainak csekélységét elpalástolja, ez nagyon ritkán sikerül neki, és mentegőtölzéseinek esetlensége csak annál kirívóbbá teszi hibáit.

A míg előbb jelentékeny számú, magyar testrész-nevet hasonlított olyan ugor szókhoz, melyekkel csak hangalakra, de nem valamely testrész specialis elnevezésére nézve egyeznek (V. ö. magy. *arcz* — ugor *ord*, irdes (*Seite*); magy. *lél* — ugor *váli* (locus intermedius); magy. *far* (podex) — ugor *pari* (*zurück*); magy. *pofa* — ugor *pove* (*sinus*); boka — pakha (*tuber in arboribus*) stb.]: most egyszerre ezen szokásától eltér, a mennyiben inkább érvényteleneknek nyilvánítja előbbi ilyen nemű szögyeztetéseit, csupán azért, hogy ezen bizonyítási mód alapján ellenfele ne állíthasson fel hasonló számarányt. Miután eléggé ismeretes, hogy B. úr etymologiai elvei nemcsak évenként, hanem évszakokkint is változnak, e hirtelen nézetváltozás legkevesebbé sem lep meg bennünket. Egyébiránt ez az új tak-

tika nagyon kevés hasznára van a szerzőnek, mert azon mód, a hogyan — az ugor számarány megtartása érdekében — a török bizonyító példákkal bánik, részint tudatlanságon, részint olyan erőszakoskodáson és következtelenségen alapszik, milyennel B. úr könyvének csaknem minden lapján találkozunk, s a mely eljárás egy fékevesztett, fanatikus tudósnál nagyon természetesen látszik. Mindenek előtt tehát vizsgáljuk meg azon kifogásokat, a melyek következtében B. úr a testrészek neveire vonatkozó egyeztetéseimet meg nem engedhetőknek tartja és számba nem veszi.

1. *Hát* (dorsum) nem egyezhetik az *ujg. kat* (hátsó rész, hátul; v. ö. *katda*, *katın* = hátul, mögött; *katra* = hátra, vissza), *éag. köt* (hátsó rész, podex) szókkal, mert ezek ma már nem egyenes «dorsum»-ot jelentenek. Itt B. úr már előbbi elvének megváltozására hivatkozik ugyan, de elfelejti folyvást szemmel tartani, mert a szerinte helyesen egyező 17 ugor-magyar testrész elnevezés között meg van a *homlok* is a finn *kulma* (*angulus*), lapp *kulme* (*palpebrae*) és ostj. *χulim* (Augenbraue) szókhoz hasonlítva. Épen ilyen következtelenség a *láb*-nak azon magyarázata, hogy a *le* igekötő eredeti *lell* (?) alakjának alhangú párja *lál* (?) — melyet a vogul *lajl* kedvéért kellett csinálni — fölvette a comparativus *b* ragját (lál-b-l). Szeretném tudni, hogy hol van itt a B. úr által másoktól megkívánt fogalmi és hangalaki szoros összefüggés?

2. A *fej*-et (caput) B. szerint azért nem lehet egyeztetni a tör. *bej*-jel, mert ez csak «bizonyos fő embert (herceget, fejedelmet) jelent», nem pedig *caput*-ot. S minthogy a *fej* — *bej*-jel összeköttetésben a magy. *pajtás* szót a tör. *bejtás*-hoz hasonlítom, erre azon genialis megjegyzést teszi, hogy emez utóbbi szó tulajdonképen *beñ-tas* (anyajegy-társ, azon-jegyű). Ámde a nagy etymologus itt pórul járt török tudományával; mert először a török nyelvterület egyik részében a *bej*-nek megfelelő *paj* specialiter *caput*-ot jelent, a miről a sojon textusokból meg lehet győződni (l. Radloff, Proben d. *Volkslitt. d. türk. Stämme Südsibiriens*, I. k. 401. lap) a következő versből:

«Pajim pıttab ber» tep;
Ogl pajın pıttadı.

(Keress tetűt a fejében, mondá; a gyermek keresett tetűt a fejében). Továbbá B. úr a *بنك beng* (anyajegy) szót a *بك beg, bej*-jel összezavarja⁸⁾ és — a tudomány moráljával megegyezőnek tartott eljárása következtében — egy osmanli *بنكداش bengdash* szót vesz föl, a mi pedig nem létezik.⁹⁾ Könyvemben s máshol is már többször útaltam arra, hogy a török nyelvekben a barátság és rokonság különböző fokainak jelölésére bizonyos testrészek szolgálnak alapúl. S B. úr meg is engedi a *hát-társ, kéz-társ, mell-társ, has-társ, láb-társ, koponya-társ* szavakat, csak a *fej-társ* kifejezésnek nem szabad existálni, természetesen csak azért, hogy nevetséges erőszakoskodásaiban gyönyörködhessék. És ez az etymologus akar iskolát alapítani!

3. Az *új* nem egyeztethető az altai *ölü, elü*-vel, mert e szót az orosz szerzők *палец*-vel fordították, melyben B. úr nem *új* (Finger), hanem csak «Zoll» jelentést akar ismerni. Hogyan jöhet az ember azon gondolatra, hogy az *elü*-t az *ilik* (kéz) szóval azonosnak tartsa, s hogyan arra az állításra, hogy a «Zoll» tulajdonképen *kéz-szélességre*, nem pedig *új-szélességre* (*Finger-breite*) vonatkozik (az altai grammatikában levő *маа ширины пальца = Maas einer Fingerbreite*, kifejezés dacára!): erre csak azonos bűvös módszer taníthat meg, melylyel B. úr eddig is oly sok esodát mivel! Különben az alt. *elü*-nek megfelelő kirkiz *eli* Fadloff tanúsága szerint = *Fingir* (I. textusai III. k. 3. lap).

4. A *boka* (Knöchel) és török *bogun* egyeztetése azért nem helyes, mert Budagov szótárában nem «Knöchel», hanem csak «Knoten» jelentéssel van. Ez a két fogalom tehát, B. úr fel fogása szerint, nagyon különböző; de különösen az akadályozza a hasonlíthatást, mert e *bogun* szó csak az én *Čagataische Sprachstudien*-emben van «Knöchel» jelentéssel, csak az én könyvemben, a ki a nyelvészeti adatokat egyenesen Közép-Ázsiában gyűjtöttem, míg Budagov, Zenker és Pavet de Courteille az én könyvemet másolták. Hiszen helyesen vélekedik B. úr, hogy a hitelesség dolgában nem az eredeti munka, hanem csak a másolat után szoktak indulni.

5. A *derék* (Lende, Mitte; v. ö. e zamatos magyar kifejezéseket: tél derekán, nyár derekán (= középső részében), derék

nyárban (mikor a nyár legjavában van, közepén) és a tör. *tirek* (Säule, Stütze, Mittelstück) egyezése még akkor sem fogadható el, ha igaz, hogy ez utóbbi azt jelenti, a mivel én fordítottam, — mondja B. úr. De hogy miért nem, azt már nem merte, vagy nem akarta, vagy nem tudta megmondani. A *derék* és tör. *tirek* viszonya nagyon világos, ha meggondoljuk, hogy a *mig bas-baj-bej* a felső részt és főembert, az *ajak-atak* pedig a lábat és alsó részt jelenti, addig a *tirek* (és a magy. *derék*) e két végét közötti részt, a «közép»-et, középső részt, és a szilárd compact részt jelöli.

6. A *homlok* ellenében ki nem elégít, hangalak tekintetében a tör. *kamak* (Stirn), mondja B. úr, a ki úgy hangalaki, mint fogalmi egyeztetések dolgában igazi szörnyűségek által tűnik ki, — míg az általam ajánlott *kowluk* szót nem akarja elfogadni, mert ámbár *kom* domborulatot jelent, nem lehet *luk* képzőt tenni hozzá, mert ez testrészt-nevekhez járulva ruhafélét jelent. Ez igaz; ámde *kom* minden egyebet, csak homlokot nem jelent, hanem a. m. emelkedett, púpszerű, kerek; és csak a *luk* képzővel együtt *kowluk* vehető «Rundung, Erhöhung, Stirn» jelentésben. De ki nem látja be, hogy sokkal érthetőbb B. úr magyarázata, mely szerint a *homlok*-beli *hom* = *k,lm*, (prominens), a *-lok* pedig: finn *luu* (csont), tehát *k,lm,lok* = emelkedett csont! — Hogy a *bör* szót illetőleg B. úrral egyetemben tévedtem, elismerem; de annál erősebben ragaszkodom azon állításhoz, hogy a

7. *Nyak* a tör. *jaka* szóval azonos, a mit ha B. úr nem ismer el, onnan van, hogy e török szó alapjelentését nem tudja. *Jaka* tulajdonképen *felsőrészt* s valamely testnek végét jelenti és az osmanliban azt is teszi, hogy *nyak*, a mint Ahmed Vefik pasa szótárában olvasható.¹⁰⁾ A török tudósnak ezen állítása annál kevesebbé szorúl bizonyításra, mert hiszen az osmanli dialectusban és általában a törökben *jaka* alatt a nyak hátsó részét (*Nacken*) értik, míg *bajun* — *majun* a nyakat általában (*Hals*) jelenti. E jelentésből kiindulva, a török a ruha *gallérját* (Kragen) *jakalik*-nak (etymon szerint: a ruhának nyakra való része) nevezik, nem pedig *jaka*-nak, mint B. úr hiszi, az európai tudósok hibás adatai alapján; mert *jaka* csak a testrésze, nem

az ezt fedő ruhára vonatkozik.¹¹⁾ — Különben a *jaka* és *nyak* fogalmi viszonya egészen olyan, mint B. úr szótárában (300. l.) a magy. *szirt* (Genick, obere Theil) és votj. *cirti* (Hals) közötti viszony. — A *gerincez* és török *geri*, (*tau*k) *gerisi* egyeztetését illetőleg megengedem, hogy a szláv *grebenec* kétséget tám aszt; de annál kevesebb fordulhat elő ez az eset a

8. *Talp* (Sohle, untere Theil eines Körpers) szónál, melyet a tör. *taban* (Sohle, untere Th. eines K.) analogonjának tartok. Ezek alapjelentésének megértésére v. ö. ág. *tab*, *tap* = nyom, lépés, *tapmak* = nyomozni; éuv. *tap* = tiporni; *toprak* = föld, hely (melyen taposnak, járnak); *tepmek* = tiporni; *töb*, *tüb* = alsó rész, *töben*, *tübün* = alant, alul; továbbá magy. *tapodni*, *tiporni*, *top-ni*; melyek szerint a *taban* — *talp* alapjelentése: a mivel az ember topni, tapodni szokott, vagy az emberi test legalsó része,¹²⁾ a mely jelentés sokkal természetesebb, mint az ugor példákból kiderülő «*flach*, *Fläche*» (v. ö. lapp *tuolpa* = *planus*, *aquus*; finn *talla* = *lamina*).

9. *Térd* B. úr szerint nem a köztörök *tiz*, hanem a fölveendő *tir*-rel egyeztetik az alap részében (t. i. *tér*-ben). A *d* képzőnek s a szó tulajdonképeni jelentésének megértéséhez azonban már az ugarság szükséges; t. i. B. szerint a *tér*-tőnek ugor mása az oszt. *teñer* (*váll!*), a *d* pedig nem más, mint az ugor diminutív-képző s e szerint *térd* jelentése «kis váll»! Erről már többet mondani fölösleges.

10. Az *orr*, *ór* és török *bor*-un (Nase) egyezésének az a bökkenője B. úr szerint, hogy a *bor*, *bur* alaprészt «nem magyarázza meg a m. *orro*-nak kettős *rr*-jét». Korábban, t. i. tanulmányom megjelenése előtt egy egyszerű *r*-nek megléte is elég volt B. úrnak, ma azonban természetesen már nem éri be egy *r*-rel és nagy gondot okoz neki a kettős *rr*. — De végre mégis megengedi bizonyos török rokonság lehetőségét is, t. i. a

11. *Bajusz* = tör. *bijik*,

12. *Csont* = tör. *söng-ek*, *song-ak*,

13. *Kar* = tör. *kar*, *kol*,

14. *Köldök* = *kindik*, *köndük*

szavakat illetőleg, ámbár még ezeknél is azon törekszik, hogy némi kétséget támaszson; a mely törekvése nagyon könnyen

érthető, mert hiszen előbb mindezen szavakat az ugor eredetnek vindicálta, most pedig e dédelgetett gyermekeitől meg kell válnia.

A nyájas olvasó tehát láthatja, hogy B. úr kifogásai nem mindig következetesek, nem elég szilárdak és legkevesebb sem alkalmasak arra, hogy a testrészek neveiről felállította számarányt plausibilissé tegyék (l. 446—449. l.). Ha itt a szorosabb rokonságnak olyan bizonyítékai forognának szóban, melyek nem etymologiai speculációkon alapszanak, és nem magyarázhatók annyira különbözőleg s nem egy bizonyos theoria iránt elfogult kutatónak a szeme előtt lebegő czél minden áron elérésére szolgálának: akkor én kész volnék az ellenfelem kritikájában felállított számarányt helybenhagyni és az illető eredményt: a magyar nyelvnek az ugarsággal való szorosabb rokonságát érvényesnek tartani. De lehetséges-e ez olyan esetben, mikor recensensem a 441. lapon úgy nyilatkozik, hogy a *testrészt*-szóegyezéseknek csak úgy van nyelvrokonság-mutató ereje, ha ezek nem csupán egyszerű szóegyezések, hanem a két egybevetett nyelvben tényleg testrészek elnevezésére használtak, — s e meggyőződése ellenére a 447. lapon egy csoport olyan testrésznevet hoz fel, melyeknek fogalmi s hangalaki analogonjai csak erőszakos speculációval teremthetők. Ilyenek:

magy.		ugor
ér (Ader)	—	tar, ler (Wurzel)
telem (Körper)	—	takte (Knochen)
agy (cranium)	—	oñit (Horn)
húr (Darm)	—	čuole (Darm)
arcz (facies)	—	ord (Seite) stb.

Sőt a *homlok* és *torok* ugor egyeztetést sem lehet elfogadni; mert a *homlok* egyeztetése, illetőleg származtatása nevetséges erőszakoskodáson alapszik; a *torok*-kal pedig ugor *tur*, vagyis képző nélküli tőszó van egyeztetve, a mi pedig helytelen eljárás, mint B. úr maga mondja a *borun* és *orr*, hasonlításáról. — Kérdezhetném továbbá, hogy mit ért B. úr a «több-kevesebb bizonyosság» vagy a «mindkét felé mutató eredet» alatt, — ő, a ki a 425. lapon és egyebütt e felfogás miatt haragra lobban, s nem foghatja fel, hogy hogyan lehet «mindkét felé mutató egyezé-

sek»-ről beszélni? — Végre hogyan jön B. úr azon gondolatra, hogy a testrésznevek nagy bizonyító képességéről beszéljen, — hiszen négy évvel előbb még azt írta, hogy ezen szavak egyezése nem bizonyíthat szorosabb rokonságot az illető nyelvek között.¹³⁾ Vagy talán «ez amúgy is elég idő arra, hogy a munka elejétől némileg különbözzék a vége», vagyis, hogy a nyelvészeti principiumok az eleve meghatározott eredmény elérhetése szerint forduljanak sarkukon, mint fordul a kálvinista tornyok kakasa a szél iránya szerint? Valóban soha sem érnék véget a munkában, ha B. úrnak minden ellenmondását és erőszakoskodását fel akarnám sorolni, hiszen számosabbak ezek, mint a Césarak legiói! Csak még néhány példát akarok említeni. Nekem nem szabad a magy. *ür-t* (Leere) a tör. *ir*-hez (Raum) hasonlítani, míg ő kiváltságosnak tekinti magát az *ér* (Ader) és ugor *tar* (*Wurzel!*) egyeztetésében. Hibásnak tartja azt, hogy a magy. *agy* (Gehirn) szót a tör. *oj* (Sinn, Gedanke)-vel egyeztetem, míg ő az ugor *oait*-tal (Horn) állítja szembe, mert felfogása szerint a *szarv* fogalmilag közelebb áll az *agy*-hoz, mint az *ész, gondolat*. Gáncsolja a magy. *epe* (Galle) és tör. *öpke* (harag, felindulás) egyeztetését, mert jelentésök csak tropice felelnek meg egymásnak (v. ő *epés* ember = haragos e.; *epéskedni* = haragudni, fölindulni), s ő is hasonló viszonyt említ a *öer. šede* (harag) és *sodo* (tüdő) között s máshol is a *tüdő* és *harag* fogalmát rokonnak tartja (v. ö. *M. U. Ö. Szótár* 248. §.). Ilyenféle okoskodásokkal van tele egész kritikái munkája, és ezekre a kérdéshez illő komolysággal kell felelni az embernek, pedig valóban *difficile est satiram non scribere*. — De mindezek dacára recensensem olyan szives irányomban, hogy a testrész-nevek megkritizálása után, néhány török analogonra figyelmeztet, melyeket — az ő véleménye szerint — kifelejtettem. Ezerszeres köszönet e nagylelkűségért! azonban arra emlékeztetem jöltevetőmet, hogy a cultur-szók, melyekhez a testrészek elnevezéseit is számítottam, — a mint kinyilatkoztattam — az összes anyagnak csak *egy részét* képviselik, és így csak szemelvény gyanánt tekintendők. De nemcsak a *szár, íz, könyök* maradt el, hanem a nem kevesebb fontos *mell* szó is, melynek testvére a

kara-kirgiz *imajl, imel* (Brust, Busen; v. ö. *imel-das* = Busen-gefährte).

Nyelvészeti eljárásom módja fölött tartott szemléje után B. úr azon török nyelvanyag bírálgatására tér át, melyet a török-magyar nyelvhasznításban használtam, és ezt, drága ugor phantasmái érdekében, minden áron meg akarja fosztani értékétől. Ámde ez nem könnyű feladat; mert vagy elismeri a felhozott török nyelvi adatok bizonyosságát, s ez esetben maga alatt vágja a fát, — vagy kétségbe vonja e nyelvanyag valódiságát, a mi által az egyeztetéseket megsemmisíti s ezenfölül ellenfelét csalónak bizonyítja. Ezen utóbbi eset az, melyben nyilvánult a «furor grammaticus» — még pedig «teutonicus» s nincs mulatságosabb, mint ennek a rombolás nagy igényével föllépő erőlködését szemlélni: szakasztott mása a derék Don Quichotte lovag hősi tetteinek! — Azt állítani, hogy a török nyelvet nem értem, s így csak az én tudatlanságom volt az a köszirt, melyen török-magyar nyelvhasznításom hajótörést szenvedett — már azért is furcsa lett volna, mert alig tehető fel, hogy Vámbéry — minden képességihiánya és nyeglesége dacára — a török nyelvek 33 évi, elméleti és gyakorlati tanulmányozása után¹⁴⁾ ne értse e nyelveket. E föltevés annál kevesebbé lenne helyes, mert maga B. úr sem ignorálja a turkologia terén való működésemet, sőt az is nagyon jól ismeretes előtte, hogy az 1867 óta megjelent keleti-török szótárak mind az én igénytelen munkámon alapszanak. Ugyanis Pavet de Courteille a *Dictionnaire Turc-Orientale* előszavában (XI. l.) azt mondja, hogy az én *éagataj* szótáramat egészen fölvette munkájába; hasonlóan nyilatkozik Zenker is; Budagov szótárából pedig — a mit B. úr az én forrásomul hoz fel — ki lehet mutatni, hogy nagyon keves specialis keleti-török szó van benne, a mely után nincs kitéve a forrás, t. i. Bam. (Vámbéry). — Ilyen körülmények közt nem maradt hátra egyéb B. úrnak, mint az, hogy a felhozott adatokat *nem igazaknak*, vagy *gyanúsaknak* tartsa, vagyis olyanokul tüntesse föl, melyek nem fordulnak elő a szótárakban, tehát ezeket csupán *én találtam ki vagy költöttem* theoriám érdekében.

Ezen gonosz tettem megnevezésére B. úrnak egy szellemes

kifejezést sikerült kitalálnia, s ez a «török nyelvújítás», a mely — mint látható — igen nagy eredménnyel tolmácsolja azt, a mit a fölfedező ki akar fejezni vele, hogy t. i. mindazon szavak, melyek úgy a mások által, mint az általam írott török szótárakban levő példáktól fogalmi vagy hangalaki tekintetben némileg különböznek, — csupán az én találmányaim, helyesebben az én nyelvújításom eredményei. Ama föltevésnek útját állandó, hogy az én szélesebb körű és tüzetesebb török nyelvismereteim (ez tulajdonképen a B. úr szerinti «nyelvújítás») előbbi gyakorlati tanulmányaimból erednek: azon érvel, természetesen nagyon furfangos érvel, áll elő, hogy Vámbéry előbb már minden tudományát kimerítette, s most már semmi újat nem producálhat, minél fogva mindazon adatokat, melyeket más török-szótárírók nem ismertek, ő maga kobolta a saját hasznára.

Hogy B. urat, a ki tehetetlensége következtében ismét személyeskedésbe bocsátkozik, e dologról fölvilágosítsam, lehetőleg röviden meg fogom mutatni, hogy gyanúsításai épen oly igazságtalan, mint ügyetlen eljárást árulnak el. A netaláni eltérések titkát azonnal megérti, ha megjegyzem, hogy a hangalaki és fogalmi differentiák, a melyekre ő oly nagyon neheztel, részint a török nyelvek terén szerzett gyakorlati tapasztalataimon alapszanak, részint pedig olyan természetűek, hogy az ilyeneket mindenki inkább a világon, csak B. úr, mint a *Magyar Ugor Összehasonlító Szótár* írója nem hányhat a szememre. — A mi válaszom első részét illeti, nem mulaszthatom el kijelenteni, hogy én, mint egykori efendi és középázsiai utazó, a mi tudásaink szótári munkáit sem *correcteknek*, sem *completeknek* nem tarthatom, és — azt hiszem — az ilyen ítéletmondásra teljes jogom van. A közönséges társalgás és az irodalom megértése céljából használhatók lehetnek e munkák, de etymologiai kutatások és combinatiók alapjául nem szolgálhatnak; mert az egyes szavakat úgy fogalmi, mint hangalaki tekintetben, nagyon ingadozó és bizonytalan formában tartalmazzák. Bianchi, Zeller s Pavet de Courteillenek egyébiránt érdemes munkái inkább theoreticus, mintsem practicus tanulmányok eredményei, s ugyanezt lehet mondani bizonyos tekintetben Budagov összehasonlító szótáráról is; csak az osmanlira vonatkozólag van

minden tekintetben kielégítő forrásunk, t. i. Redhouse és Ahmed Vefik pasa szótára. A mi pedig saját munkáimat illeti, én ezekben csak az általam hozott *lagataj* és *ujgur szövegekhez való, nem pedig rendszeres és kimerítő lagataj s ujur-szótárt akartam adni*, — a mint B. úr tévesen hiszi. E célra műveim kerete nagyon szűk s a gyűjtöttem anyag hiányos volt; egy rendszeres keleti-török szótár megírása csak akkor válik lehetővé, ha Radloffnak, a délszibíriai nyelvek alapos ismerőjének, sokat ígérő munkája megjelenik. B. úr tehát határozottan téved, ha az eddigi török szótárakat hibátlanoknak s annyira minden kétség nélkül elfogadhatóknak tartja, hogy ezeknek illető adatait theoriáinak alapköveül használja. Minthogy B. úr az én török nyelvbéli adataimnak megítélésében leginkább, azaz hogy kizárólag csak a több-kevesebb értékű szótárakra támaszkodik, míg Redhouse és Ahmed Vefik pasa műveit nem veszi tekintetbe s a nagyon fontos, de csak nehezen hozzáférhető *عبارت خلاصه عباسی Khulasai Abbasi-t*¹⁵⁾ épen nem ismeri: ezért kifogásaiból hiányzik a biztosság és alaposság, melyek a tárgy megítéléséhez okvetlenül szükségesek; ebből erednek hibái, melyekre már utaltunk s még ezentúl is utalni fogunk.

Ezzel összefüggésben áll feleletemnek második része, a használtam török nyelvanyagnak B. úr által kifogásolt hangalaki és fogalmi differentiáira vonatkozólag. Először a *vocalis-beli eltérésekről* beszél, nevezetesen, hogy *böncük, bele, eli, köö, uz, üski, büj, üj, jep, jeüz, tara* stb. alakokat írok a *büncük, bile, illej, küj, oz, iski, böj, öj, jap, jauz, tere* stb. helyett, csak azért, hogy ez újítás segélyével szó-egyeztetéseimet plausibilisebbé tegyem. Azt kérdezem B. úrtól: vajjon nem tudja-e, hogy a török s bizonyos tekintetben a magyar nyelvben is, az említett vocalisokat illetőleg ugyanazon dialectusban is bizonyos ingadozást tapasztalunk, minek következtében igen számos példa van, melyekben a—e, e—i, o—u, ö—ü váltakozást látunk. Az olyan nyelvekben, melyekben ily páros alakok fordulnak elő, mint pl. *alma—elma* (alma), *bakiđi—bekői* (ör), *jer—jir* (föld, hely), *ajt—ejt* (szólni), *kol—kul* (szolga), *köl—kül* (tó), *deri—tiri* (bőr), *tirguzmak—tergezme—tirguzmek* (beleben), *ögon—öögon* (Seifenpflanze), *dej—dij* (érinteni), *it—üt* (köszörfülni),

batur—batír (bátor), kis—kes (metszeni) stb. stb., sőt a hol — a nagy nyelvtérületet tekintve — a stabilis hangviszony inkább kivételes eset: ilyen nyelvben a rokon vocalisok közötti ingadozást ignorálni lehetetlen, kritikai ellenvélemény kiinduló pontjává tenni pedig egyenesen vakmerőség vagy tudatlanság.

Épen ilyen alaptalan, tehát igazságtalan is B. úr vádja a *consonansbeli eltérésekre* vonatkozólag is, nevezetesen, hogy az *n*: *ñ*, *ng*, *s*: *z*, *k*: *g*, *t*: *đ*, *g*: *j*, *č*: *ž* (*ds*), *m*: *b* hangcseréket én csinálom meg, mintha bizony kellene ilyet csinálni, vagy jogosult volna efféle vád olyan nyelvtérületen, hol a *buz*—*muz* (jég), *dejil*—*degil* (nincs), *bej*—*beg* (herceg), *dön*—*döñ*—*döng* (megfordul), *köl*—*göl* (tó), *taca*—*taban* (alsó, alul), *tomul*—*šomul* (fürödni; ez utóbbi Radloff textusaiban), *töje*—*teve*, stb. variációk nagyon gyakoriak. E szemrehányásában figyelmen kívül hagyja B. úr azt a körülményt, hogy az olyan szók, melyeknél ilyen hangalaki eltérések fordulnak elő, a *t.-t.* (török-tatár) nevezettel vannak jelölve, a mi azt teszi, hogy *ezeknél nem utaltam a szűkebb körű egyes dialectusokra, hanem az általában vett török nyelvtérületre*, a hol ilyen ingadozások nagyon közönségesek. Ha e körülményt nem téveszti szem elől, s ha a meglevő szótárakat nem tekinti *correct s complet* munkáknak, és ha óvatosabb lenne a ferditéssel vádolás dolgában: akkor nem rágalmazott volna azzal, hogy pl. a *čaruk* helyett *šaruk* (*š*-vel) alakot költöttem, megjegyezvén, hogy «Budagov I. 456. csakis *č*-vel való alakot hozott fel; mert ha nem tudja is, hogy a kirgizben tényleg *šarik*, *šarak* alak fordul elő (I. киргизская хрестоматия. мотив, 1883. раunenъ.), a mit ha Budagov nem ismer, én arról nem tehetek, azt legalább tudhatná, hogy a kirgiz a szókezdő *č*-t *š*-re szokta változtatni, s tudhatná azt is, hogy az altaiban a *č*g. *b*-nek *p* szokott megfelelni, minél fogva nem volt szükség a *tapax* (talp) alak koholására. S egyáltalában nem foghatom fel, hogy quo jure idézgeti Budagov szótárát az én adataim ellen-bizonyítékául? A mit Budagovnál nem talál, vagy nem épen úgy talál, a mint nálam van, az nem érvényes reá nézve. De miért? A m. *läng* és tör. *jan*, *jañ*, *jang* egyeztetésére megjegyzi, hogy *csak az én Čagat. Sprachstud.-ben van jang*, míg Budagovnál *jan-*, s hogy a *kiz* (tűz, hőség) *csak én nálam*

fordul elő főnévül, míg Budagovnál *csak ige: kizmak* (de v. ő. turkomán *kiz*, *küz* = tűz, parázs, osm. *köz* = glühende Kohlen, Gluth stb.). B. úr ezen védekezésén nagyon is meglátszik, hogy tehetetlensége tudatában mást nem csinálhatott, már pedig bosszút kellett állnia akármilyen úton-módon. Quantum potes, tantum aude. Ha tehát a vocalis- és consonans-eltéréseim sok tekintetben azon különbségen alapszanak, melyek a tisztán theoretikus és gyakorlati nyelvész tapasztalatai közt észlelhetők, úgy legfőlebb az általam felhozott bizonyítékokat igen csekély részben csakis azon vád illetheti, hogy egyik vagy másik helyen elmulasztottam kitenni, *hogy ezen alakok csak hypothetikus természetűek*, és hogy én azokat mint olyanokat fölvettem, melyek ezelőtt léteztek, vagy elszórva még most is léteznek. Már pedig ily föltevések, B. urat, kinek egész munkálkodása föltevéseken alapszik, tán csak nem késztetik gyanúsításra?

Egyébiránt ezen és hasonló kifogásokat, melyekkel B. úr kritikájának minden lapja tele van, annál kevesebbé fogadhatom el a hibás egyeztetések nyomós bizonyosságául, mert hiszen ő maga épen az olyan szóegyezések felállításában tűnik ki, melyeknél a vocalisok és consonansok különbsége egyáltalában nem jő tekintetbe, a mennyiben könyve minden lapján felhangot alhanggal, kemény hangot lágygyal föleserelve, a legborzasztóbb hasonlításokat viszi véghez. Hogy erről meggyőződhesünk, nyissuk fel bármely helyen összehasonlító szótárát s efféle egyeztetésekre bukkanunk, mint:

<i>magyar:</i>		<i>ugor:</i>
tegez	—	täut
teker	—	takíl (hajfürű)
teher	—	tarvit (Last)
teg(nap)	—	taka (posticus)
tát (öffnen)	—	čoute (aufschliessen)
tart	—	tarma (Kraft)
taraj	—	turi (Naeken)
nyargal	—	kurguz (currere)
nyáj	—	ńogo (Fleisch)
nyugod	—	nukku (schlummern) stb.

s aztán a kieroszakolt rokonság érdekében vocalist, consonansot s szójelentést esür-esavar, változtat s mindenféleképen magyaráz; sőt egyeztetéseinek túlnyomó részében majd egybevesz, majd meg darabol, metél tövet és képzőt irgalmatlanul s hogy ezen műveletét megkoronázza, phantasticus alapszókat gondol ki, melyeknek formájával maga sines tisztában, teremt tehát nekik formát is, a vocalisokat , és ; alakkal jelölve. Ez a két , és ; jel aztán annyira elasticus természetű, hogy minden vocalist kifejez; ha a hasonlítandó magyar szóban o, illetőleg ü van, akkor a , és ; jel az ugor szóban is o-t, illetőleg ü-t jelent és így tovább, sőt az illető magyar szó minősége szerint consonansokat képviselnek, leginkább g, j és r hangokat, de alkalomszerűleg, B. úr belátása szerint, bármi néven nevezendő mássalhangzót. Így állván a dolog, nem ügyetlen taktika-e az, hogy B. úr a söl—sül, orun—urun, kölünk—külünk, ek—ik, os—us-féle páros alakok felhozását hibául rója fel? A mint látszik, nagyon jól tudja, hogy a nyelvhasonlításban mikép kell eljárni, mit szabad tenni s mit nem és — oh esodák esodája! — a saját kutatásait, működését mégsem ezen eljárási mód szerint végezi! Valóban úgy tűnik fel B. úr, mint a tudomány lelkes papja, a ki míg egyrészt a helyes eljárás milyenségét és követését prédikálja, addig másrészt saját munkáit a helytelenül végzett kutatásoktól elrettentő példaképen mutatja fel.

De legnevezetesebbé válik a dolog akkor, midőn B. úr az én szóegyeztetéseimet fogalmi, vagy jelentésbeli tekintetben rosszalja. Ő szerinte az *arcz* és *oldal*, *szél* és *út*, *vad* és *kutya*, *reggel* és *homályosság*, *nyáj* és *hús* stb. fogalmak szépen megférnek egymás mellett mint rokonok; míg én nagy hibát s vastag tudatlanságot követtem el, hogy a *csomó* és *kerekded*, *élesíteni* és *köszörűkő* (tlkp. élesítő), *fekete* és *tinta*, *rejtett* és *ismeretlen*, *elfogni* s *bevégződni*, *kevélykedni* és *bizni*, *kanál* és *merítő edény*, *szél* (margo) és *küloldal*, *lassú* és *titkos* stb. fogalmakat rokonok gyanánt mertem feltüntetni. — B. úr soha sem jő zavarba, hogy az egymással homlokegyenest ellenkező fogalmak között tatóngó óriási irt hogyan hidalja át, hiszen alkalmas szerszám arra az a híres módszer, melynek esodatevő képességéről már beszéltünk, s melynek remekeléséből alább

nehány mesterművet bemutatunk. De valóban azt hiszi-e B. úr, hogy ezen etymologiai boszorkány-tánczezal sikerült az olvasót meggyőznie, s komolyan bizik-e abban, hogy efféle hókusz-pókuszokkal a magyart Patagónia vagy Honolulu lakóinak nyelvével is rokonnak fogja bizonyíthatni. Excelsior!

Mit szólna ahhoz recensensem, ha én az ő összehasonlító szótárának kritikájában bebizonyítanám, hogy a *nyelvújítás művészetét tulajdonképen ő gyakorolja*, a mi pedig nem is abból áll, hogy ugor és magyar szókban a rokon *vocalisokat* és *consonansokat* fölcseréli, hanem egész szókat csinál, melyek sem a mai nyelvben, sem a nyelvmélcékben nem fordulnak elő, melyeket tehát az ugor-magyar nyelvrokonság kicsikarása czéljából csinált. Ha B. úr positive kimutatja, hogy az alább következő szóalakok és szójelentések léteznek, vagy léteztek (mert én eddig ilyen szavakat nem ismertem, s ezért fogom rá a nyelvújítást); akkor föl van mentve a vád alól s engemet fényesen megezáfol, de ha ezt nem tudja tenni, természetes, hogy ezen eljárását igazságosan nevezem nyelvújításnak. Lássuk tehát ezen nyelvújítást, a mely — hogy B. úr saját szavaival jellemezzem — «egészen független a tapasztalástól, s méltán gyaníthatjuk, hogy eredetét főképen azon magasztos czélnek köszöni, a melynek szolgálatában áll. Érdeklünkben csak az áll, hogy meg tudjuk különböztetni az egyszerű igazságot a czélzatos tüntetéstől».

I. Budenz úr magyar nyelvújítása.

1. Hangtani tekintetben.

<i>B. úrnál :</i>	<i>tényleg :</i>
kejeszed, készd (16. §.)	— kezd- (incipere)
korgova, koravo (47. §.)	— -kora (quantus)
hajda, hajd (124. §.)	— hid (pons)
tojr (202. §.)	— tür, tür (pati)
ezavkad, szabkad (273. §.)	— szakad (rumpi)
szovk (307. §.)	— szok (suescere)
szülgye (326. §.)	— szügy, szegy (pectus)
csövened, csöved (385. §.)	— esend, esönd (silentium)
bohka (491. §.)	— boka (talus)

<i>B. úrnál:</i>	<i>tényleg:</i>
bőlese (499. §.)	— böles (sapiens)
muttat (683. §.)	— mutat (monstrare)
füle (574. §.)	— fű, fiv (herba)
csőjes csöves (399. §.)	— csecs, csécs, csöcs (mamma)
szejme (301. §.)	— szín, szín (color)
lovás (928. §.)	— olvas (legere)
ovko (919. §.)	— ok (causa, ratio), stb. stb.

2. Jelentés tekintetében.

<i>B. úr fordítása szerint:</i>	<i>tényleg:</i>
köldök: Nabelschnur	— Nabel,
dagad: sich drängen	— anschwellen,
fene: wildes Raubthier	— Krebs, Krebsgeschwür,
furesa: gefällig, gut	— sonderbar,
vad: Wald	— wild,
merni: sagen	— wagen,
mű, miv: das Betastete	— Werk,
reggel: Dunkelheit, Däm- merung	— Morgen,
áll: treten	— stehen,
átallani: sich andrücken	— sich scheuen,
asszony: domina	— mulier,

és így tovább szinte a végtelenig. — B. úr természetesen e szemrehányásra azt a kifogást teszi, hogy ezek csak hypotheticus alakok és jelentések. Ámde ez nem mentség; mert *a*) ezen alakok és jelentések épen azért vannak felvéve, hogy *csakis ezek közvetítésével* tudja a magyar és ugor szókincset egyeztetni; *b*) az ilyen közvetítő alakok és jelentések, melyek létezése nem igazolható, eo ipso nyelvújítás eredményei.

De a fékevesztett tudománykodás hevében B. úr egészen elvakult, annyira, hogy saját szemében nem látja a gerendát. Ha ő engem a török nyelv hamisításával vádolt, azt hiszem, nem fogja rossz néven venni, ha az ő *ugor nyelvújítására* utalok, melyet röviden tárgyalni szándékozom. Minthogy a B. úr használta források közül történetesen Ahlquistnak *Über die*

Sprache der Nord-Ostjaken cz. műve¹⁶⁾ van kezemnél, azt igyekszem megmutatni, hogy

II. Budenz úr ugor nyelvújítása

mennyiben és hogyan nyilatkozik csak az egy osztják nyelv terén is. Tapasztaljuk ugyanis, hogy a B. úr összehasonlító szótárában levő északi-osztják szavak nem mindig egyeznek meg Ahlquist adataival, s minthogy ezen finn tudós említett műve gyakorlati ismereten alapszik — a mivel pedig B. úr nem dicsékedhetik — nincs semmi okunk az érdemes helsingforsi tanár adatainak helyességét kétségbe vonni. Vegyük tehát szemügyre B. úr ugor, illetőleg északi-osztják nyelvújítását

1. Hangtani tekintetben.

<i>B. úrnál:</i>	<i>Ahlquistnál:</i>
kand (14. §.)	— kant (Zorn)
sil (Rand, Grenze; 288. §.)	— sil (Brame, Rand)
voñ (583. §.)	— vonz (behauen)
takil (212. §.)	— täkil (Locke)
lolimt (231. §.)	— lölim (stehlen)
sěj (306. §.)	— sĕ (Laut)
tu (164. §.)	— tō, tū (bringen)
sevíji (313. §.)	— sev, seví (weben)
tugor, tugri (333. §.)	— tōgor (zuschliessen)
sik (358. §.)	— sĭk (dicht)
noĝol, űngol (430. §.)	— noĝol, nūgol (laufen)
nogos (Marder; 454. §.)	— noĝos (Zobel)
puriñ-voj (543. §.)	— pursiñ-voj (Spinne),

és így tovább. Hiszen ezek csekély s jelentéktelen differentiak, mondja talán az olvasó; de én azt kérdelem, hogy vajjon B. úr gáncoskodása az én török nyelvi adataimnak a szótáraktól való eltérésére vonatkozólag — a milyen pl. *oz—uz, oš—uš, ĩren—eren, erik—irik* stb. — talán igazságosabb és fontosabb jelentőségű? Dehogy az! hiszen a megújított ugorságnak — B. saját szavai szerint — *első, alig észrevehető, de mégis már bizonyos naivsággal fölmosolygó csiralevelei* azon csekély hang-

beli eltérésekben találhatók», melyeket az imént felhoztunk s melyekből láttuk, hogy B. úr dieső módszere «a szók consonansaiban is czélszerű változásokat birt előidézni». — De még feltünőbb reformot veszünk észre

2. Jelentés tekintetében,

ha Ahlquist és B. úr adatait összehasonlítjuk. Tapasztalni fogjuk ugyanis — de ismét maga B. úr hadd mondja meg — hogy «néhány szóknak eddigi másodrendű, vagy épen csak átvitteles jelentései fölkerekednek *első- és fő-jelentésükül*, az eddig első helyen állott társaikat hátrább tolván vagy egészen a feledség ürébe taszítván. Egészen új sarjak is erednek», a mint e kimutatásból látni fogjuk.

<i>zoi</i> :	{ Bud. liegen, sich niederlegen, schlafen, [liegen. Ahl. stehen bleiben, gerathen, treffen, sich legen,
<i>jem</i> :	{ Bud. dexter, Ahl. gut, vortrefflich, gesund.
<i>jogart</i> :	{ Bud. Ast, Verzweigung, Gabel, Ahl. gabelförmiges Ding, kurzer Stromarm, Sund.
<i>libi</i> :	{ Bud. inner, Inneres, Ahl. Gefäss, Geschirr, das Innere,
<i>šagır</i> :	{ Bud. Rindvieh, ¹⁷⁾ Ahl. Weide, Weideplatz.
<i>sel</i> :	{ Bud. weiss, Ahl. rein, dünn, flüssig.
<i>šodo</i> :	{ Bud. Stoffmasse, Fülle, Dicke, Ahl. Fleisch, Körper.
<i>šofıl</i> :	{ Bud. Schleim, Rotz, Ahl. Schnecke.
<i>šol</i> :	{ Bud. Pfeil, Ahl. Nase, Schnautze, Maul, Schnabel, Spitze, Pfeil, Schirin, Landspitze. ¹⁸⁾
<i>pujol</i> :	{ Bud. Dorf, Ahl. Knopf, Klumpen, Geschwulst, Busen, Ansiedlung, Dorf.

<i>palın</i> :	{ Bud. nubes, Ahl. Gewitter, Gewitterwolke.
<i>lij, lıj</i> :	{ Bud. Eiter, Ahl. Schweif, Schwanz, Eiter.

Az ilyen eltérések számát még szaporíthatnók, de ennyi példa is eléggé meggyőzheti az olvasót arról, hogy Budenz úr adatai úgy hangalaki, mint jelentésbeli tekintetben más adatoktól eltérnek, s hogy alkalmoszerűleg valamely szónak egyik jelentését *elsőnek* tünteti fel, a mi pedig a hitelesebb forrásban *hatodik* helyen van; minél fogva B. úrnak ezen eljárását méltán nyelvújításnak vehetjük, melynek magasztos rendeltetése: a magyar és ugor nyelveket olyan formába önteni, a melyben csakugyan rokonoknak mutatkoznak.

Ha tehát B. úr kritikai kifogásait, teljes objectivitással és minden «furor grammaticus» nélkül vizsgálat alá vesszük, az fog kitűnni, hogy finn-ugor elfogultságában, kritikájának súlypontját az én török-magyar szóegyeztetésemnek fogalmi és hangtani jellemére helyezi; a mennyiben olyan csekély eltérésekben gáncosodik, a milyenek ő előtte — a hangalaki és fogalmi tekintetben legvakmerőbb szóegyezések megteremtője előtt — semmi esetre sem lehetnének feltűnők; s azon felül ezen differentiak korántsem olyan természetűek, hogy ezek miatt ő, a theoretikus nyelvész, velem, az évek óta practicus turkologussal, csatába bocsátkozhatnék.

Egyébiránt B. úrral a *török szók jelentéséről* vitatkozni, *először* tehát már azért is hiábavaló fáradság volna, mert ő maga az ugor szóegyeztetésekben — s ez nagyobb részt homlokegyenest ellenkező fogalmak rokonításából áll — a fő- és mellékjelentést, vagy helyesebben a szónak első és későbbi jelentéseit föleseréli — s ennek daczára másnak eljárását kritizálja. *Másodszor*: ő a török nyelvből vett deductióit szótárakból abstrahálja, míg mi — hála az újabb tudományos kutatás egészséges, positiv szellemének! — az életből vett gyakorlati ismeretekre támaszkodunk, melyek mind e mai napig nem váltak a tudomány közkinésévé. — De mellözve e két körülmény teljes méltatását, megmutatjuk, — hogy mennyire erő-

szakolta B. úr a hibák keresését, — s hogy a subjectivista szobatudós szemüvege optikai lenese, mely a tárgyakat megfordított helyzetben mutatja.

1. *Adak* jelentése B. úr szerint csak «igéret, fogadás» (Gelübde), nem «adomány» (Gabe); s hosszas okoskodással be akarja bizonyítani, hogy e szót Pavet de Courteille és Budagov kényszerűségből fordították «adomány, ajándék»-kal.

Ugyan honnan tudja B. úr ezt a kényszerűséget, miután e szó három különböző fogalmat fejez ki, és miért hallgatja el a fölhozott *ödemek* (fizetni) szót, mely csak felhangú párja az *adamak* (ajándékozni, adományozni) szónak. V. ö. ezen osm. közmondást: *adamak ile mal tükenmez* = adakozással nem fogy a vagyon.

2. *Pis*-ben csak «rossz, kellemetlen, undorító» jelentést ismer, és csak *pis koku* jelentene annyit, mint a magy. *büz*.

V. ö. Ahmed Vefik pasa Lehçei Osmani-ját 378. lap, hol *پیس pis* egyebek közt *کریه* (undorító), *کیرلو* (piszkos), *نجاست* (szenny, mocskok), *پوس* (genyedtség) szókkal van fordítva s így az általam adott «*büdös, büz*» jelentés nem oly nagyon merész.

3. *Ööp* értelme B. úr szerint csak «apró darabokra vagdalt test», minélfogva a magy. *csepp, csöpp* szóval nem egyezhetik.

Úgy a *ööp*, mint a *csöpp* alapjelentése «nagyon kis rész valamiből», ezért mondjuk: egy csöpp vizet, vagy egy csöpp bort sem ittam; csöpp ember; egy csöpp esze sincs; egy csöppet sem ért hozzá; *csöppelni* = öcsárolni, kicsinyíteni. A *چوب* Ahmed Vefik pasa szótárában (448. l.) *بیره*, (eldarabolt) szóval van fordítva, melyből *ööplemek* = eldarabolni, elforgácsolni; alt. *ööp*. = por, porszem.

4. A *sap*-ról ezt mondja B. úr, hogy nem jelenti valamely tárgynak alsó, vastag részét, hanem azt, hogy «szár, nyél», minél fogva a magy. *csipő* (Hüfte) szóval nem egyezhetik.

B. úr maga mondja (*Magy. Ugor Ö. Szótár* 371. l.), hogy a «csipő» fogalom alatt tulajdonképen «pars tuberosa» értendő (s ennek daczára «Hals, Kragen, unterer Theil der Mähne» jelentésű ugor szókkal veti egybe!) s minthogy *sap* épen a hosszú vékony tárgyakkal *vastagabb*, alsó részét jelenti, az én egyeztetésem hibás voltát nem látom be.

5. *Ćuma, ćumak* jelentése B. úr szerint: pestis, ragály, nem pedig: esomó.

Lásd Lehçei Osmani 495. *چوماق* és *چوماق* *ćomak, ćokmak* = buzogány, gömb. A *ćag. چوما* = dögvar (székely: *csoma, csoma*) e betegségnek gömbszerű fekélyére vagy kelésére vonatkozik. A mint látni való, a tör. *ćuma* épen úgy viszonylik *ćumak, ćomak*-hoz, mint a magy. (székely) *csoma, csoma* a *csomó*-hoz. Hogy ezen egyszerű viszonyt B. úr, a nyakatekert etymológiák teremtője, nem tudja megérteni, azon egy csöppet sem csodálkozom.

6. A *tik, tika* ő szerinte csak «bedugni», de nem *bezárni*. Vajjon ő miért egyezteteti összehasonl. szótára 377. lapján a *csukni* igét a zürj. *tupki*-val (bedugni). Természetesen ez más eset! ő neki szabad, de nekem nem.

7. *Bileö*-ről azt állítja, hogy nem «él»-t, acies-t jelent, mert Budagovnál a *bileü* = köszörűkő.

A magy. *él*-lel nem az igenevet (bileö-t), hanem csak az alapszót (bil, bel) egyeztettem.

8. *Öpke* B. úr szerint csak «harag», nem pedig «epe». Ha nagyon merésznek látszik előtte e fogalmak rokonosítása, ugyan miért egyeztetette ő az ostj. *toroz*-ban a *tüdü* és *harag* fogalmakat? Talán a *tüdü* alkalmasabb hely a *harag* számára, mint az *epe*?

9. Az *or* B. úr nézete szerint csak annyi, mint «duzzadás, magasodás», nem pedig «áradás», mert ő csak az *ur, or* = dagadás, golyva (Kropf) szót ismeri.

A duzzadni, magasbodni és áradni fogalmak közt oly kevés rokonság van, hogy ezek egyeztetésén még B. úr is fennakad? De hiszen hogy ne akadna fenn, mikor az ő jó magyar nyelvérzeke szerint a duzzadni, dagadni fogalom a benyomulni és bedugni-val azonos (*Szótára* 261. l.). Azt pedig szépen elfeledi, hogy az *or, ur* tö épen a «magas, fenn, halom, halmoz, sok» alapfogalmat fejezi ki.

10. *Ismarla* is nem azt jelenti, ő szerinte, hogy eszébe juttatni, emlékezetébe hozni, hanem csak: ajánlani, empfehlen, mert Zenker, Budagov és Bianchi szótáraiból csak ezt tudta kiolvasni.

V. ö. e szólásmódot: borzumu unutsañ, ismarlajažagim =

ha elfelejténéd tartozásodat, eszedbe fogom juttatni; ez azt bizonyítja, hogy e szónak a tör. *is, es* (ész)-ből származtatása nem hogy merész volna, sőt helyes. V. ö. továbbá a krími tatárban használatos *esmer kilmak*=eszébe juttatni, értesíteni; pl. Kalga sultana, kimseje bildirmejüp, giz li *esmer* kildik idi = Senkivel nem tudtván a dolgot, K. szultánt értesítettük. L. Veliaminof-Zernof, a krími tatárok hivatalos okmánytárának 440. l.

11. A *böt, büt* B. úr szerint nem a befödött, *betakart* fogalmat fejezi ki.

De miért nem? Honnan tudja, hogy nem azt fejezi ki? Az ezen jelentést támogató bizonyítékokat, a milyen újg. *büt* = befödni, *bütür* = fedél, fátyol, kifejejtette B. úr. S vajjon valami óriási hibát követtem el akár hangtani, akár jelentésbeli tekintetben, hogy a *böt* és *föd* szókat azonosoknak állítottam?

12. *Kréta* és *fehêrség*, *tintá* és *fekete* olyan fogalmak, melyek B. úr állítása szerint nem rokonok s így nem is hasonlíthatók.

Ezt azzal bizonyítja B. úr, hogy a mongol *beke* sem jelent «fekete színt, feketeség»-et, hanem «fekete festék»-et. Tehát a «fekete szín» és «fekete festék» oly lényegesen különböznek egymástól? Ezt ugyan eddig nem tudtam, de B. úr e fölvilágosításából sem tanultam semmit.

13. *Püt* B. úr szerint nem «tönkre menni, elfogyni», hanem *növekedni, felnöni*, minélfogva a magy. *fogy*-ni igével nem egyeztethető.

B. úr elfeledi, hogy a «nöni, növekedni» fogalom a törökben az «*elégződai, a befejezés felé haladni*» alapfogalmat tartalmazza. S mivel elismeri, hogy a *büt*, esetleg *bot*, annyit jelent, mint «elfogyni», miért tartja helytelennek a magy. *fogy*-nival való egyeztetést? Ezt ő maga sem tudja.

14. A *pus* csak *száraz-ködöt* (Höhenrauch), nem pedig általában *füstöt* jelent.

Ugyan miért egyeztette B. úr a magy. *göz* (Dampf) szót a finn *kaasu* (Nebel, köd) és votj. *kvaz* (levegő, Wetter) szókkal? Talán a *göz*, köd és levegő közelebbi rokonságban vannak egymáshoz, mint a «Rauch» és «Höhenrauch» fogalmak? A Leh. Osm. szerint *pus*: «a levegőnek a föld színére elterjedő *duman*-ja».

Tehát a *pus*=*duman*. Ugyancsak a Leh. Osm. szerint *duman* = *ateš dudü* (*füst*; és második helyen: «hava pusü» = köd). Az *is* szót pedig így magyarázza a Leh. Osm.: *janan šejleriñ dumanı*, ki konar, kurum olur (*égő tárgyak duman*-ja, mely leszáll és korommá lesz) ez pedig nem más, mint *füst*. Tehát a *pus* jelentése «füst».

Ha nem sajnálnám az időt, tintát és papírt, tovább is folytatnám megjegyzéseimet B. úr gáncsoskodásaira, a mi azonban tisztán idővesztegetés volna. De annak bizonyosságául, hogy mennyire gyerekes B. úrnak kritikája, akarom mondani: gáncsoskodása (mert a kritika nem gyerekességből áll), álljon itt mutatványképen egy párhuzam, a B. úr által másoknál gáncsolt, de a maga részére megengedett fogalmi rokonságra vonatkozólag.

B. úr szerint nem szabad egyeztetni a következőket: De maga B. úr egyeztetési esetek:

nyerni	—	gazdagodni	kísérni	—	csipni (39)
guggolni	—	leülni	köldök	—	nyelv (55)
hab	—	áradás	kutyakölyök	—	tojás (56)
szaporodni	—	áradni	köröm	—	ököl (60)
ország	—	hely	küldeni	—	vetni (sáen, 77)
bizakodni	—	dicsekedni	küzdeni	—	húzni (79)
merítő edény	—	kanál	gond	—	eszköz (83)
jönni	—	menni	hárs	—	kéreg (112)
kéreg, héj	—	szél (margo)	jonh (cor, viscera)	—	szomj (175)
kés	—	faragó kés	gyors	—	erő (179)
hiány	—	hiba	szűgy	—	szél, oldal (326)
lakni	—	letelepedni	szarvasmarha	—	legelőhely (362)
pép	—	mocsár	nyak (Hals)	—	futni (430)
halk	—	csendes	bánni (berouen)	—	sejteni, érezni (326)
fiatal	—	új	bűn	—	adni (509)
nyilni	—	kiterülni.	furesa	—	jó (571).

15. Az is figyelemre méltó B. úr eljárásában, hogy némely, ő neki kellemetlen bizonyítékokat elhallgat, másokat szándékosan elferdít, s ismét másokat oly nevetségesen gyerekes módon ad elő, hogy ezen argumentumok meggyőző erejében csakugyan nem lehet bízni. Így pl. gáncsoskodik abban, hogy a magy. *nő* (wachsen) szót a tör. *en* (szélesség)-vel hasonlítom össze, de azt elhallgatja, hogy én fő bizonyítékul az *ön* (nőni) igét hoztam fel

s hogy ezen *ön* áll oly közel, ha nem közelebb a *nő*-hez, mint az ostj. *ēnim* és vog. *jūnim*, melyeket ő hasonlít. — A magy. *okád*-ni és tör. *okla*- hasonlításáról azt mondja, hogy emennél csakis «dobás»-ról lehet szó; de elhallgatja, hogy én a kazáni tör. *okši*-, *okša*- szót is fölemlítettem, a mely épen azt jelenti: «okádni, sich erbrechen». — Az ujjur *übeke*, vagy *obaka* szóra azt jegyzi meg B. úr, hogy nem fordul elő a Kudatku Bilik-ben. B. úr nagyon könnyen ki szokta mondani, hogy ez vagy az nem fordul elő valamely forrásban, a nélkül, hogy az illető forrást megvizsgálta volna. Kérem tehát, ne sajnálja azt a fáradságot, hogy megnézzék az *Ujgurische Sprachmonumente* 172. lapját s meg fogja találni az ujjur textus 6-ik sorának elején az *obaka ata* (Ahn, Urahm) szót, melyből az *oba*, *opa*, vagy *öpe* szót származtattam. — Hogy a *sap*, *sab* jelentése tulajdonképen «metszeni, bemetszeni», — s hogy az osm. *sap*-nak «bekanyarodni, einlenken» jelentése csak átviteles, az alt. *sabi* «töredék, szakasz» szóval bizonyítottam, melyben a «metszés, elvágás» fogalma tisztán ki van fejezve s melyre B. úr azon szellemes megjegyzést teszi: «Az bizony lehet, hogy ki van fejezve, de az is hogy nincs». Hogyan kell ezt érteni? a *terra* jelentheti, hogy «föld», meg nem is? Vajjon az osm. és éag. *sapan* = eke (a mi a földet bemetszi, hasítja) szóban sem látja B. úr a «schneiden, einschneiden» alapjelentést? (A *sapan* épen olyan nomen actoris, mint pl. bak-an = néző, gez-en = járkáló stb.) — A m. *tartani* (dauern) és tör. *tart*- (anhalten, dauern) egyeztetésére azt mondja B. úr, hogy ez csak másodlagos jelentése a török szónak. Miért? Nem látja át B. úr, hogy e szónak *tar*—*ter* (széles, bő, tág) gyöke inkább «anhalten, andauern», semmint a «schleppen, ziehen» alapfogalom mellett szól. — Az *árt*-ani (immiscere) szónál azt a kifogást teszi B. úr, hogy ő csak *arala*, *aralat* és *aralás* formákat talált; de nem veszi figyelembe, hogy az l : t váltakozás következtében az *arala*, *arala* alakból könnyen válhatik a kirgizben *arta*, mely teljesen megfelel a magy. *árta*-ni igének. — Gáncsolja továbbá a magy. *díj* (Preis) és éag. *tigis* (érték) hasonlítását, szándékosan elfeledve, hogy első sorban a *díj*-jal a tör. *dej* (egyenlő; v. ö. *taj*) = egyensúly), aztán *dejer* (érték, ár) szót egyeztettem s csak

harmadik helyen áll a éag. *tigis*. — A *ögir*, *öir* (barázda, bevágás) szót B. úr szerint helytelenül egyeztettem a magy. *sír* (Grab) szóval, mert ez utóbbi jelentése: *Grab*, már a *Furche*, *Einschnitt*, *Grube* és *Grab* egészen különböző fogalmak, — még pedig, nota bene, B. úr szemében, a ki a jelentésbeli egyeztetés dolgában a legborzasztóbb szellemi salto mortale által tűnik ki!

Szóval: kritikája írása közben teljesen megfélekedezett B. úr arról, hogy a saját szóegyeztetései mennyire mesterkéltek, erőszakoltak, s mintegy orruknál fogva vannak előrángatva, mert máskülönbem nem lehet megérteni, hogy mi módon gyakorolhat ily szörszálhasogató bírálatot más irányában, s hogy részint philologusi elbizakodottságból, részint a török nyelvek nem ismerése következtében, a más által felállított szóegyezéseket ily nevetséges argumentumokkal akarja megdönteni? Azonban mind ennek dacára Budenz úr tovább folytatja gáncoskodását a felhozott török példákban, egészen megfélekedve arról, hogy e «mély alaposágával» és nagyra tartott «tudományos moráljával» épen azon elveket ámadja meg és teszi nevetségesekké, a melyekre magyar-ugor szóegyeztetéseinek túlnyomó részét építette; míg én, a török-magyar szókincs hasonlításában nem mertem elkövetni azon hangtani és jelentésbeli tekintetben vad egyeztetéseket, a milyenek az ő *Magyar-ugor Összehasonlító Szótár*-ában hemzsegnék.

16. A magy. *al*, *alsó* szót a kirgiz *alsi*-, *alsu*-val (untere Theil im Knöchelspiele) egyeztettem; mire B. azon érdekes fölfedezést teszi, hogy ezen *alsi*, *alsu* csak a *bokacsont alsó részét* jelenti s nem más tárgyak *alsó részét* is, nem *alsót általában*. Miért nem? Hiszen az *alsi*-nak ellenkezőjét jelentő *tava* (obere Theil nem más, mint a *tepe* (Spitz, oberes Ende) alhangú variansa; továbbá az *alsi* az *alçag*, *alçau*, *alsau*, *aşau*, *aşag* (nieder, unten) szócsaládjába tartozik; s végre az *alt* (unten) nevűtő (v. ö. *üs-t as-t or-ta*), *t* locativusi raggal, eléggé kifejezi az «alsó, alant levő» fogalmat. Másrészt csakugyan hibás is voltam; mert elfelejtettem, hogy etymologiai Salto mortale csak B. úrnak szabad csinálni, s csak az ugor-magyar rokonság

érdekében, míg a török-magyar szóhasonlítás terén ennek leg-halványabb árnyalata is már magában véve bűn.

17. A magy. *barom* (Vieh, Besitz) és tör. *barım* egyeztetésére azt jegyzi meg B. úr, hogy: 1. a tör. *bar*, *var* csak «esse», nem pedig «habere» jelentésű is; 2. hogy a *barım* az általa ismert szótárakban nem fordul elő. — Mivel recensensem is tudja, hogy van egy *barlık* szó «Besitz, Reichthum» jelentéssel (v. ö. Leheci Osmani وارلق = مال, ثروت, سامان Vermögen, Reichthum), ennél fogva a szememre hányt hiba az ő téves felfogásán alapszik; mert az *-ım* végzetet olyan képzőnek tartja, a milyen az *atım* (Wurf), *ölüm* (halál) stb. szókban van; én pedig első személyű birtokos ragnak tekintem. V. ö. *barım*—*jokum* (alles was ich habe und nicht habe), a miből kitűnik, hogy a *barım* jelentéseül ezt értem: mein Besitz, Besitz; minthogy a «barım-dın al, jokumdin alamazsın» (Nimm von meinem Vermögen, von meiner Armutth kannst du nicht nehmen) szólásmódot gyakran hallottam s magam is használtam. Hogy tehát a *barım* szónak «Vieh» jelentést is tulajdonítok, onnan van, mert alapjelentése «birtok, Besitz», a «Vermögen, Besitz» (birtok) és «Vieh» (*barom*) fogalmak pedig más népeknél is azonosak. V. ö. latin *pecus* — *pecunia*, szláv *lichvo* (nyereség) — *lichvo* (Vieh), magy. *jószág* (Vermögen és Vieh), végre arab مال (Vermögen, Besitz), mely a mongolokhoz is eljutott «barom, Vieh» jelentésben.

Tudva tehát, hogy a *barım* jelentése «birtok» és e jelentésében a «barom»-mal azonos, most már azt kell bebizonyítanom, hogy a *barım-la-*, kirgizesen *barım-ta-* igealak (= Vieh schaffen, Vieh machen) nem a levegőből van kapva, mint B. úr állítja. Valamint a tör. *av* (vad) szóból *avla-* (jagen, azaz: Wild fangen, a *čerik*-ből *čerigle* (Heer schaffen), a *köpük* (hab)-ból *köpükle-* (schäumen, Schaum machen); épen úgy származott a *barım*-ból *barım-la-*, kirg. *barım-ta* (Vieh schaffen), mert az ú. n. «baranta» alapjelentése «Vieherwerben»; minél fogva B. úr azon fölvétele, hogy e szó a mongolból volna kölcsönözve, magától elesik.

18. Kritikai megjegyzéseinek 5. §-ában B. úr sok török szónak olyan jelentése ellen tesz kifogásokat, melyeneket részint

nem ismer, részint olyan jelentésbeli árnyalattal fejeztem ki, melyen az etymologus talán megütközik, de a mi recensensem előtt épen nem lehetne feltűnő, mert hiszen ő az ellentétes fogalmak egyeztetésében a legnagyobb mester. — Megengedem, hogy a teljesen szabatos kifejezés ellen itt-ott vétettem és — mint már említém — elfeledtem megjegyezni, — hogy ez vagy az a jelentés ma már tényleg nem fordul ugyan elő, de régen használatban volt — s hogy az illető jelentés csak hypotheticus. Így pl. hibáztatja B. úr a következő szóknak általam adott fordítását:

	<i>szerintem:</i>	<i>pedig tényleg:</i>
bajri	gazdag	öreg
sokur	sűrű, tömött	vak
kang	ide-oda hágni	lépni
jönü	jönni	fordulni
klt	szilárd, erős	kevés
mängge	ég, coelum	örök
ur	szűrni	vágni
sür	szűrni	húzni
tım	szilárd	fal.

Ezekre a következőket jegyzem meg. — A *bajri* szót azért vettem «gazdag» jelentésben, mert épen úgy származott *baj* (gazdag)-ból, mint az *eg*-ből (Biegung, biegen) *egri* (görbe) *tek*-ből (kör) *tekri* (körül) stb. s mert az «öreg, elökelő» és «gazdag» fogalmak a törökségben azonosak. — Épen így vehető a *sokur* alapjelentéseül a *sűrű, tömött, szilárd*, mivel a «vak» és «fösvény» jelentések már abstractumai a «sűrű, zárt» konkrét fogalomnak, mint ez az ellenkező kifejezésekből kitűnik, t. i. «látó» = *közü ačik* (szeme nyitott, offener Auges) és «bőkezű, adakozó» = *eli ačik* (nyitott kezű, offener Hand); sőt a *sokur* töve is nem más, mint a «dicht, fest» jelentésű *sok, sik*. Maga B. úr is a *čeremis pengede* «fösvény» szónak konkrét jelentéseül a «fest haltend, firmus» fogalmat tartja (M. U. Ö. Sz. 539.). — A *kang* szót illetőleg — B. úr szerint — azért hibáztam, mert *umhersteigen*-nel fordítottam, pedig más forrásokban *umherirren*-nel van értelmezve. Elfelejté B. úr, hogy ő a magy. *állni*

igét a *vog. jomlit* (treten, schreiten)-vel egyeztette; tehát a «stehen» és «schreiten» ő szerinte sokkal inkább rokon fogalmak, mint «*umhersteigen*» és «*umherirren*». — A *jönü-, zönü-*igéről azt hiszi B. úr, hogy a *kirg. jon* (oldal, irány) főnévből származott s így tulajdonképi jelentése «*eine Richtung nehmen*». Hogy a specialis *kirg. jon* (török-tatár *jan*) hogyan lehetett tőszava egy a törökségben messze elterjedt igének, alig lehet megfogni, még pedig annál kevesebb, mert a «*valamerre fordulni*» fogalom már a *janmak* igében ki van fejezve. Ámde recensenssemnek kellemetlen ez a dolog s hogy a magy. *jönni* és tör. *jönü* rokonságát lerázhassa magáról, szívesen elfeledi, hogy a *jönef-berai* és *jönüdü* — mint az Ahmed Jusuf költeményből és más éagataj textusokból látható — határozottan «*er bewegte sich fort, er ging fort*» jelentésben fordul elő, melyben az alapfogalom semmi esetre sem «*fordulni*», hanem «*mozogni*». — A tör. *kít* szóra vonatkozólag azt mondja B. úr, hogy ennek «*ritka, szük*» jelentéséhez helytelenül csatoltam a «*szilárd, erős*» jelentést. De talán még sem így áll a dolog, ha számba vesszük, 1. hogy *kítoul* a régi törökben «*megerősített hely, erőd, tábor*» jelentésű volt; 2. hogy a *kít* csak variansa a *kat, kati* (erős, szilárd, kemény) alaknak; 3. hogy *katta-*, *kirg. katta* (megerősíteni, keményíteni) már azért sem csupán fölvétel, mert a *katimak, katmak* (hart, fest werden) ige máshol is használatos, a miről Budagov szótárából meggyőződhetett volna recensenssem, a miről azonban csupa igazság-szeretetből megfeledkezett. — A magy *kötőfék* (Halfter) és jak. *kötöl* hasonlítás ellen az a kifogása van B. úrnak, hogy ez utóbbi szó jelentése csak «*eine Koppel Pferde*», pedig *kötöl* egész egyszerűen «*Koppel, Schnur*» jelentésű. V. ö. az angol «*a string of camels*» és tör. «*bir katma töje*» (eine Schnur Kamele); a *katma* szó önállóan is használatos. — A *mängge* B. úr szerint csak «*halhatatlan, örök, nagy*» jelentésű lehet, nem pedig «*coelum*», mert Böthlingk nem a *mänöl*, hanem a *Tañara* szót fordította «*coelum*»-mal. Mindenek előtt az újgur *mänggi ata* (himmlischer Vater) kifejezésre utalok; aztán azt kérdem recensensemtől, hogy a törökség kozmogoniai felfogásában a halhatatlan, örök, Isten és ég (coelum) fogalmakat komolyan különböztetik

tartja, — ő, a ki az isten, atya, atyáeska fogalmakat azonosaknak veszi. — Valamint az *ur*, úgy a *sür* igét illetőleg is azt a szemrehányást teszi B., hogy a *szürni, metszeni, bedugni* fogalmakat igazságtalanul fölcseréltem egymással. Abban, hogy a magy. *ró* (kerben) igét a tör. *or*-ral egyeztettem, már csak azért sem hibáztam, mert maga B. úr is a «*bemetszeni, einschneiden*» jelentést tulajdonítja e szónak, a mint nem is tehetette másképen az *or* (árok, kanális) és *or-am* (úteza) szókra való tekintettel. Minthogy a *bemetszeni* és *róvni* fogalmak azonosságát nem czáfolhatja meg recensenssem, a «*beszürni*» és «*bedugni*» jelentésekben gáncsoskodik és — mint szokása — oktatást ad nekem a saját műveimből és olyan művekből, melyeknek forrásául az enyéim szolgáltak. A *sür* igét azért fordítottam «*beszürni*»-val, mert hiszen ebből származik a *surik, soruk, sürük* (karó, hosszú hegyes nyél s általában «*Stechwerkzeug*») főnév, s mert a *sür*, mint a *cap-* is, a sokféle jelentés között «*benyomni, beverni, beütni*» értelemben is előfordul, pl. kazigi jere *sürdüm* = a karót a földbe vertem. — Mindenesetre különös, hogy B. úr e halvány jelentésbeli árnyalaton fennakadt, daczára, hogy ő szótárának csaknem minden lapján, a legkisebb lelki furdalás nélkül, hasonlít olyan szókat, mint pl. *köldök* és *nyelv*, állni és lépni, *kutya* és *éges* stb. Arra, hogy a *tom, töm* igét a tör. *tüm*-mal hasonlítom össze s ez utóbbinak jelentése szerintem: *szilárd, tömött, vastag*, azt a fölfedezést teszi B. úr, hogy a *tüm* csak *falat* és *csendesét* jelent. — Miért nem vette figyelembe recensenssem a *tom-pa* (teletömni), *tüm-la* (eldugni) és *tumar* (tok) példákat, melyekből az illető szónak általam adott értelmezése világosan kiderül? Továbbá én vagyok a hibás, ha B. nem hallotta a *tüm japi* (szilárd épület) kifejezést, melynek ellentéte *ak oj* (sátor); s ha nem tudja, hogy *töm, tom* a «*kerek, szilárd, vastag, sürü*» fogalmat fejezi ki (l. Leheci Osmani 416.). — A magy. *öte* (óta) és tör. *öte* hasonlításáról azt mondja, hogy a tör. *öte* jelentése nem lehet «*túlsó*». Miért nem? Szám-talanszor hallottam e kifejezést: *öte taraf, öte jakta* (túlsó rész, túlsó félen levő). V. ö. Budagovnál: *öte janında* = *пoтpуб, напoтpуб*. Továbbá a fölemlítettem «*bis kün ötej*» fordítása Budagovnál: *5 дней еруды* (5 Tage auf einander vagy nach-

einander) nem 5 nap elmúlását fejezi ki? S végre a vogul *jujt* (der Hintere) és oszt. *jou* (Hintertheil) miért jobb analogonjai a magy. *óta*—*öte* névutónak? — A magy. *üzni* és tör. *iz*-, *ize*- egyeztetésére vonatkozólag azt mondja recensensem, hogy ezen ige előfordul ugyan «nyomozni» jelentéssel, de nem *iz*-, *ize*-, hanem *izle* és *iste* alakban. — Ilyen természetű kifogása van a *mérték*, *arány* és *irány* fogalmak egybekapcsolása ellen is, melyeket a tör. *ovan* mellé soroztam, s mely utóbbit — ő szerinte «mérték s proportio»-val lehet fordítani, de nem *irány*-nyal. Természetesen! a magy. *arány*-t és *irány*-t nem szabad hasonlítani, — de annál inkább az *arcz* és *oldal*, *árnyék* és *ég* stb. stb. fogalmakat (l. M. U. Ö. Sz. 751. és 753.). — Azt állítja továbbá B. úr, hogy a tör. *sok*- igének én találtam ki a *bemenni*, *bejutni* jelentést; mert különben ennek jelentése: «beütni, beletenni». Először: a «bemenni vagy bejutni» és «beletenni» fogalmak nem állnak egymástól olyan távol, hogy ezek rokonításán B. úrnak kelletténél gazdagabb phantasiája csodálkozhatnék. Másodszor: arra kérem, nézze meg a *Lehcei Osmani* 722. l. *صوتماق* *sokmak* igét, s meg fogja látni, hogy egy török szótár-író, a kit a magyar rokonság édes-keveset érdekel, ezen igét «girdirmek» (hineinbringen) szóval magyarázza. — A kirg. *borsan*, *borsanda* igét, recensensem véleménye szerint, hamisan fordítottam így: *borzadni*, *föltretenni*, — ámbár ő maga is néhány sorral alább így értelmezi: in Wallung gerathen, ergrimmen. Tehát B. úr a *fölbuzogni*, *földühödni* és *föltretenni*, *megborzadni* fogalmakat annyira különbözőknek tartja? Én azt hiszem, hogy közelebb állnak ezek egymáshoz, mint a «csipni» és «megkísérteni» fogalmak, melyeket ő egész angol hidegvértiséggel összekapcsol.

19. Az 5. §. alá foglalt kritikai megjegyzések között talállok olyanokat is, melyek nem annyira kritikus túlbuzgóság kifolyásának, mint inkább elégtelen tárgyismeret következményének tekintendők. Ezek alatt értem azon török szókat, melyek a meglevő szótárakban részint hiányzanak, részint nem jól vannak értelmezve. Így pl. azt véli B. úr, hogy az uigur *küren* szót helytelenül fordítom *kör*-nek, mert ennek jelentése csak (!): *gyűlés*, *csoport*, *tömeg*. Tehát e fogalmak a *Magyar-Ugor Szótár*

írójának nem eléggé rokonok! De, hogy e szóra nézve sem tévedés, sem csalás nem forog fönn, s hogy nemcsak *küren*, hanem *kör* alak is fordul elő, arról meggyőződhetik B. úr régi török szövegekből, vagy ha ilyenekhez nem juthat, nézze meg Hammer-Purgstallnál az Ikhanidák történetét, a 20. lap jegyzetében megtalálja a Vassaf művéből idézett és a német «Ring» szóval fordított *kur*, *keur* tör. szót. — Hasonlót mondhatok a magy. *az*, *ez* névmás és tör. *os*, *oş*, illetőleg *is*, *iş* összehasonlítása ellen tett kifogására is. Ez a pont különösen nagy szálla B. úr szemében, igen szeretné ezen említett török szókat eltenni láb alól, hogy az ugor *tu*, *tu* és magy. *az* azonosságát fentarthassa. E végből szokott erőszakoskodásához folyamodik, s be akarja bizonyítani, hogy a kirg. *os* Budagovnál ezt jelenti: *bot* = *ecce*, s így nem vehető «ez, diero» jelentésben. — Az ugor nyelvtudomány kézzel-lábbal dolgozhatik ellene, de mindez nem használ semmit, — az *oş*, *os*, *iş*, *is* régebben önálló mutató névmás volt, s bizonyos tekintetben ma is, a miről a Pavet de Courteille kiadta *Miraşname*-ből (70. l.) és a *Lehcei Osmani*-ből legjobban meg lehet győződni, mely utóbbi szerint az *oş* = *şu*, *işbu*, *oşol*. — A tör. *ürven* szónak általam adott «üröm, Wermuth» értelmezése ellen azt hozza fel B. úr, hogy Budagovnál «gönye, bűdös gyökér» (*bryonia*, *vitis alba*) jelentéssel fordul elő. Nem tudom, hogy honnan vette Budagov ezen értelmezést; én Pallasnak szibériai utazásáról írt könyvében, hol a samanizmusról szól, az *ürven*-t «Wermuth, *artemisia tenacetifolia*»-val találtam fordítva.

A tévedések ezen kategóriájába tartozik recensensemnek azon állítása, hogy én, bizonyos, a törökségbe bekerült idegen szókat eredeti török szóknak tartok. Ezen állításában legtöbbször Vullersre támaszkodik; csak hogy e különben érdemes tudósnak bizonyos új-perzsa szók eredetére vonatkozó nézete még korántsem hordja magán a megdönthetlenség bélyegét, s különben is a perzsában és törökben egyaránt előforduló, bizonyos mennyiségű szók eredetének meghatározása még várja a maga emberét. Így pl. az *astar* (ruhabéllés és általában valaminek alja) szóra nézve fontosabbnak tartom Ahmed Vefik pasa véleményét, a ki ezt török eredetűnek állítja, mintsem a német

tudósét. Épen így a *kelek* és *céngi* határozottan török eredetűek; mert az első a *kel* (kopasz, sima) szónak származéka, a második mellett pedig elég bizonyosság a *céngi*—*zengi* (esörömpölés), *céngleme*—*zengleme* (ne esörömpölj) szólásmód. A mi *tozum* (tojás) török eredetét illeti, biztosíthatom recensensem, hogy a három khánságtól keletre, t. i. keleti Turkesztánban és az ujugrok régi hazájában a *jumurta* szó¹⁾ teljesen ismeretlen, hanem helyette a *tokum*, *tozum* használatos; és így a zend *taochma* vagy csak véletlen hangbeli találkozás, vagy pedig török eredetű, a mi épen nem hallatlan dolog. Egyébiránt a törökségnek az irániakra gyakorolt ilyenemű hatására a török népekről irt ethnologiai munkámban már utaltam, és azt nem sokára még részletesebben fogom kifejteni.

20. Kritikájának 6. §-ában azon szót tárgyalja B. úr, melyek nézete szerint, helyesebben: az ő török nyelvtudományának birodalmában nem léteznek, s a melyeket az az ármányos Vámbéry épen csak azért talált ki, hogy a török és magyar szókincs rokonságát annál könnyebben bebizonyíthassa. Ezen nyelvújítást hat kategoriába osztja recensensem, ú. m.: a) kifejtett szók, b) újonnan képzett szók, c) új jelentéssel való szók, d) tévedésen alapuló szók, e) a törökbe befogadott idegen szók, f) a mongolból kölcsönzött szók. — Mindenek előtt azt kérdelem, hogy mire való e szigorú osztályozás, minthogy pl. a c) alatt fölhozott *kij*, *sok*, *éeg*, *sur*, *sür*, *bej* stb., a melyeket pedig már előbb tárgyalt B. úr, az a) kategoriában is helyet foglalhattak volna? Másodsor; ezen újításokat, ha ugyan azok, komolyan kárhoztatja-e B. úr, — ő, a ki a szógyártás dolgában, összehasonlítót szótára minden lapján, a legborzasztóbb dolgokat követi el, úgy, hogy e tekintetben sem az egykor élt, sem a jelenleg is élő nyelvészek egyike sem versenyezhetik vele; — a ki egészen új hangokat fedezett föl, a milyen pl. a *furfangos* „és „; s végre a ki mint *egy új nyelvnek*, az *ú. n. ugor alapnyelv*-nek kitalálója ismeretes, mely találmányában gyönyörűségét és büszkeségét leli? Nem! én olyan tréfás embernek nem képelem B. urat, nem hiszem, hogy ő e dolgot komolyan vette volna. Valószínűleg zavarba hozta és gáncoskodásra bírta őt először az, — hogy némely esetben elfeledtem megjegyezni: ez vagy az a tőszó ma már nem használatos önállólag; másodsor, hogy török nyelv-

ismeretének főforrásai, t. i. a szótárak, sok esetben megtagadták a szolgálatot. Igaz ugyan, hogy a sors kegyéből osztályrészemül jutott egyes pontokat fölfedeznem földgömbünkön, de tiszta lelkiismerettel megnyugtathatom recensensem, hogy soha eszembe nem jutott új szók vagy egy egészen új nyelv fölfedezőjeül is szerepelni, s így a philologiai phantasia e terén sohasem akarok küzdeni vele a pálmáért.

Be fogom tehát bizonyítani, hogy B. úr, mint nyelvfölfedező, sok esetben igazságtalanul tüntet fel engem szógyártónak; mert az általa kétségbe vont szók nagy része tényleg létezik. Vegyük tehát sorba ezen, állítólag csinált szókat.

em.

Mintán az *em-ek* (fáradság, gyötirelem), *em-gen* (fáradozni), *em-get* (fárasztani) szók B. úr szerint is tényleg megvannak, ugyan miből állottak volna elő ezen képzések, ha egy *em-* tőszó nem létezett volna? Tehát csak *létezett*, — fogja mondani recensensem. Csakhogy ennek létezése sokkal bizonyosabb, mint pl. a *phantasticus* j.g., és k.g., melyekből B. úr két egész szócsaládot leszármaztat.

uő, uőj

(elműlni, elfogyni) épenséggel nem nevezhető csinált szónak, mert hiszen van egy igenév *uő-uk* (aszkor), a mely nem származhatott másból, mint egy *uő-* (elfogyni) igéből, mely nem tekintendő az ezerszer mesterségesebb j.g.—k.g. analogiájára csinált tőigének.

keim

B. úr szerint szintén új találmány, mert ő csak a *kejmür* causatív igét találta meg Budagov szótárában. Ámde ez a causativum csak *keim* (titkos) névszóból származhatott -r (ir, ur, ür) causatív-képzővel, a mely szó ismét egy régebbi *kej*, *kij* tő tovább képzett alakja, mely tőnek megvoltát a *kizli*, *gizli* (helyesebben: *kij-iz-li*) legjobban bizonyítja.

topar

(gyűjteni) azért «kifejtett szó», mert B. úr Budagovból *toparla-* (gyűjteni, pl. *gyümölcsöt* — mondja recensensem — de *sereget*

nem!) igét olvasott ki. Mintha bizony már a kezdő török nyelvész is nem tudná, hogy ha *toparla-* létezik, akkor *topar-* alak is van! V. ö. *ismar* etmek és *ismarla-*, *ezber* etmek és *ezberle-*, stb.

sau

(szó, beszéd), melyből a kurg. *saula* (szólani, mondani) és *sau-či* (szóló, követ, hírnök) származott, B. úr szerint szintén újítás, mert a *sauči* ezt is jelenti: «Beschauerin, Ehestifterin.» Tudvalevőleg «*sauči chatun*»-nak nevezik azt a nőt, a ki a vőlegény szüleinek helyettesítője lévén, a menyasszony házában, az alkudozást, egyezkedést végezi, s így a *beszélő* vagy *követ* szerepét játssza. Különbözik a kurg. *saula* (mondani, szólni) igén kívül az ujjur *sauči* (hírnök, szóló, értesítő, mely a persa بیغامبر pejgam-ber = hír-adó fordítása) is eléggé meggyőz bennünket arról, hogy mily nevetséges erőszakoskodásokat követ el B. úr, ha az ő etymologiai salto mortale-it kell védelmeznie, mint a jelen esetben is, minthogy ő a magy. *szó-t* finn *hoke* (verba eadem repetere), čer. *šokt* (fidibus canere), észt *hage* (schreien) szókkal egyezteteti, s ezeket ez a «moralis etymologus» közelebb állóknak tartja a *szó-hoz*, mint a tör. *sau-t*!

Valóban birka-türelem és angol phlegma kellene ahhoz, hogy ellenfelem kifogásain ne nevessek! De mindamellett tovább kell folytatnom feleleteimet a hat kategóriára, mert recensensem tovább is ugyan ilyen hangon tartott szörszálhasogatásokba bocsátkozik. — Recensensem úgy vélekedik, hogy az *ari*, *arik* «tisztá» jelentésű szóból lehet képezni *arit* (tisztítani) igét, de egy másik *ari*, *arig*-ből (sovány, vékony) már nem képezhető ugyanilyen *arit* (soványítani), bár a török Ahmed Vefik pasa (ki az *arit*-, *arig*-, *arji*-, *arku*-, *arit* és *aril* alakokat felhozza) megcsinálta ezen újítást az ugor nyelvtudós bosszantására. Egyébiránt a «tisztá» jelentésű *arig* és a «sovány» jelentésű *arig* úgy hangalakilag, mint fogalmilag nagyon közeli rokonok; Ahmed Vefik az *ari*-, *arig* szót «tisztá, sovány, vékony» szókkal értelmezi. — A *kapat-* és *čapat-* causativ alakokat B. szintén a rossz indulatú Vámbéry gonosz találmányának tekintti, még pedig azért, mert az ilyen alakok csak *kapa-* és *čapa-*fele igékből (tehát vocalis végűekből) képezhetők. Ma mindenesetre így áll a dolog; de hogy régebben consonans végű igékhez is járult kötőhangzós

causativum, bizonyítják az ilyen igék: *tep-at-mek* (treten lassen), *kal-at-mak* (visszatartani), *kiz-it-mak* (melegít, Abuska), stb. De legnagyobbban hangzik B. úr ítélete a magy. *gyűlés* és tör. *jüliš* egybehasonlítása fölött, mely utóbbi szót szintén csinálnak tartja. Elismeri recensensem, — hogy van a törökben egy alhangú *jigil*, *jil* (sich versammeln) ige, — hogy van a nomen verbale képzésére való *iš*, *is*, *uš*, *üs* szótag, — s hogy csakugyan megvan a lehetőség, a mely szerint *alakúlhatott volna* egy tör. *jüliš* (Versammlung), mert Budagovnál جیولوشیق jüjilismak ige tényleg előfordul. És mind ennek dacára a fölhoztam *jüliš-t* csinált szónak tekinti, azon egyszerű okból, hogy e nomen verbale-t nem találta meg a szótárakban, s így ő *reá*, a theoreticusra nézve nem is létezik. Ez valóban bámulatra méltó logika! Hát azt hiszi B. úr, hogy a szótárak valamely igének minden egyes alakulatait fölemlítik? S így ő pl. az osm. *bökülüş* (meghajlás), *kiritüş* (eltörés) stb. igeneveket szintén kitalálnak tekinti, mert a szótárakban nincsenek így készen kiképezve az ő számára? Hogy a *bökülüş* létezéséről s tényleg létezéséről meggyőzzem recensensem, utasítom a Lehcei Osmani 312. lapjára; a mi pedig a többi, hasonló formatiókat illeti, azok létezéséről a török társalgási nyelvből unos-untig meggyőződhetik. — Nem kevesebb érdekes B. úr azon törekvése, hogy a *čalpiik* (nyelvet verő) szót is az újítás productumául tüntesse föl. Ámbár megemlíti, hogy Budagovnál van *tili šalpi* vagy *čalpi* ррума на словачь = hart oder rauh auf der Sprache (B. a «moralis nyelvész» a ррума szót *grob*-bal fordítja!), a mivel a *čalpiik*, *šalpiik* szónak általam adott értelmezését hallgatagon elismeri, — de mind a mellett azt állítja, hogy a *čalpiik*, az általam adott jelentéssel, csinált szó. B. úrnak ilyenféle rögeszméit eloszlatni igyekezni, minden esetre hiábavaló dolog volna, de mégis meg kell említenem, — hogy *čalpiik* a *čalpa*-igétből épen úgy származott, mint a *jalpak* (lapos), *kajpak* (fölbuzgó) stb. s hogy van az osmanliban is egy, ezzel rokon szó, de a mely más szervbeli fogyatkozást fejez ki, t. i. a *čolpiik* = hibás szemű (Lehcei Osmani 482).

Végre még néhány megjegyzést akarok tenni azon állítólagos újítások mentségéül, melyeket B. úr a három utolsó kategóriában tárgyalt, ámbár e hibák természetü és minősége

csak keveset különbözik azokétól, melyekben recensensem már előbb gáncoskodott. B. úr ugyanis azt hányja szememre, hogy bizonyos török szónak egészen új jelentést tulajdonítottam, — természetesen újat ő ved, — de nem magokra e török szókra nézve. Kétkedik recensensem azon, hogy az *agac* «ágot, vesszőt» is jelent, — ámbar ő maga fölemlíti, hogy Budagov szerint *agaş* نازکا (Stock, Stab) jelentésű is. Én, természetes eszemmel mindig azt tartottam, hogy a «bot, pálcza, vessző és ág» nem oly nagyon különböző fogalmak és dolgok, hogy ezeknek rokonításán fönnakadhatott volna B. úr, a kinek nyelvészeti műhelyében a legvakmerőbb esetek történnek a legkülönbözőbb fogalmak összeforrasztásában. De hogy az *agac* jelentésére nézve megnyugtassam őt, közlöm vele Ahmed Vefik pasa értelmezését (37. l.): «*agaş* = növény, folesirázó tárgy, mint fa, galy vagy sarj (فدان), száraz állapotban: tüzi vagy épület-fa, gerenda, bot, vessző (چوب)». E magyarázat szerint tehát az «ág, vessző»-féle értelmezés nem annyira merész és semmi esetre nem mondható «csinált»-nak. — Ilyenformát mondhatok a *kij*-igéről is, melynek jelentése B. úr szerint nem *kötni*, hanem *vágni*, *elvágni*. Ennek ellenében fölemlítem, hogy Ahmed Vefik pasa szerint *قیق* ige első sorban ugyan «elvágni, eldarábolni», de második jelentése «kötni» *باغلامق عقد ایتیمک*; s a mint van *نکار عقد ایتیمک*, úgy ezt is mondják: *شرط عقد ایتیمک* (eine Bedingung befestigen, binden), míg valamely tárgy árának meghatározására csak *بها کسمک* használtatik. — De legbámulatósabb B. úrnak a kirg. *surik* szóra vonatkozó czáfolata, melyet «festék, kenőcs, czinóber» jelentéssel felhozva a magy. *szurok*-kal egyeztettem. B. úr véleménye szerint ugyanis az a szerencsétlenség esett rajtam, hogy egy orosz szót töröknek néztem. Csakhogy a szerencsétlenség nem velem, hanem B. úrral történt; mert a *surik* (miniom, Mennig), *surguc* (pecsétviasz), *surmilo* (fekete festék) és *surmit* (feketíteni) — melyek mind a *sür* (dörzsölni, kenni igéből származnak (v. ö. *sürme* = kenőcs) — azon számos török szók közé tartoznak, melyek az orosz nyelvbe bejutottak; minél fogva recensensem itt jobban körülnézhetett volna.

Ennyi, azt hiszem, elég. Senki sem hányhatja szememre, hogy recensensem kritikai észrevételei fölött csak úgy könnyedén elsikamlottam, és nem méltattam őket kellő figyelemre; mert hiszen legnagyobb részöket részletesen megvizsgáltam, és — mint az előző lapok mutatják — meg is czáfoltam. A védekezés, tekintve ellenfelem gyöngé argumentumait, nem volt nehéz; s az olvasó, ki ezen tudományos, vagy inkább nyelvészeti harez egyes mozzanatait figyelemmel kísérte, a részleteket a következőkbe foglalhatja össze. A magyarok eredetéről írott tanulmányomban azért támadtam meg B. urat; — mert azon apodicticus eljárást, melylyel a magyar nyelvet az ugarságba osztotta be, nem láttam igazoltnak; — s mert módszere — ha ugyan megérdemli e nevet — a legkirívóbb erőszakoskodás által tűnik ki, s azon tendenciát árulja el, hogy a magyar nyelvnek kizárólag ugor jelleméről apriori megalkotott élt kedveért, a másik, t. i. a törökség felé hajló rokonsági viszonyt egészen figyelmen kívül kell hagyni. Ez azon hiba, melyet én rosszaltam, s így várható volt, hogy B. úr e támadásom ellen védi magát, azaz: előadja azon okokat és motívumokat, melyek következtében helyesen alkalmazta a követett módszerét; meggyőz engemet arról, — hogy nem követett el etymologiai erőszakoskodásokat, — hogy hangalaki egyeztetései a hangtani törvények alapján sérthetetlenek, — s hogy fogalmi hasonlításai nem oly vakmerők s nem annyira logikai összefüggés nélkül valók, a minőknek említett munkámban állítottam.

A helyett azonban, hogy e kívánt fölvilágosítást megadta volna, az én török-magyar szóegyeztetéseimet kritizálja ellenfelem, mely eljárásával körülbelül ezt akarja mondani: te magad sem csináltad jobban; ha te gáncoskodol az én hasonlításaimban, én is gáncoskodom a tiedben. — A reciprocitas törvénye szerint ez minden esetre helyesen van, csakhogy ezzel az általam felrótt hibák nincsenek jóvá téve. B. úrnak elég hosszú — vagy inkább hosszadalmas — kritikai feleletében egyetlen egy árva szócskát sem találok, a mely az én kifogásaimra vonatkoznék felvilágosításul, — de e helyett egész kritikai apparatusát az én szóegyeztetéseim ellen használja fel, még pedig olyan módon, a mely inkább vad szenvedélyességet, mintsem józan gondolkozási módot vagy tudományos objectivi-

tást árul el. Ezen eljárását nem tudom magamnak másképen megmagyarázni, mint úgy, hogy B. úr a maga etymologiai módszerét annyira hibátlannak s esalhatatlannak tartja, hogy minden másnak módszerében lehet hibát találni, csak az övében nem. Édes istenem! hiszen mindenki tudja, a ki a nyelvtudomány ezen ágával csak felületesen is foglalkozott, hogy a kutatás e terén épen olyan könnyen lehet tévedni, mint a mások hibáit kimutatni; mert semmi sem természetesebb, mint a homályba burkolt tárgyat félreismerni és különbözőleg magyarázni, — mint Dželal-eddin Rumi a királyról és elefántról szóló meséjében oly találólag kifejezte. Tudom és tudtam is, hogy tanulmányomban, tudtomon kívül, követtem el hibákat; ²⁰⁾ s mivel B. úr megengedi, hogy gyakran hibáztott, sőt egy őszinte vallomása szerint etymológiáinak csak tized része érdemli meg a jövőt, — így a vitakérdés helyesen csak a hibák plus vagy minus voltára szorítkozhatik, és B. úr határozottan igazságtalan, ha azzal vádol, hogy én a hangtani és fogalmi viszonyok tekintetbe vétele nélkül, minden mód- és rendszer mellőzésével, egészen kényem-kedvem szerint jártam el a hasonlításban.

Míg ezt egyrésztől határozottan tagadnom kell, másrésztől nem emelhetem ki eléggé azt, hogy ugyanazon hibák, melyeket B. úr az én hasonlításaimban talált, az ő szövegeztetéseiben sokkal feltűnőbb módon és praegnansabb formában feltalálhatók. Ha B. úr — az én szememben a szálkát meglátva, de a magáéban a gerendát észre nem véve — szememre hányja, hogy pl. az

oz (felelni)	helyett uz
us (kicsiny)	« oš
iski (rég)	« űski
our (védelem)	« uur
togdak (tűzök)	« tūdak
ōj (idő)	« űj
köt (ütni)	« kūt

alakokat hoztam fel, szántsándékos újításból, és így csalást követtem el, — mit mondjunk arra, ha látjuk, hogy többek közt pl. a

magy. id, üd (szent) és lapp éavdes (ganz)	
« idő, üdö	« vog. entáp (Gürtel)

magy. ez (dieser)	és finn te
« asszony	« zürj. öksi (Herr)
asz-ni	« ész tacheda (trocken) stb.

szókat azonosítja egymással?

Ugyanez áll azon kifogásairól is, melyeket bizonyos fogalmak összekapcsolása ellen tett, a mennyiben gánecsoskodik abban, hogy pl. a

gömb	és gombolyag (511)
bedugni	« bezárni (512)
él (acies)	« élesíteni (471)
fekete	« fekete festék (516)
meghajlítani	« lefektetni (517)

fogalmakat rokonítom, s nézete szerint, ezen fogalmi árnyalatok szándékos hamisítások. Ilyen kritizálásra nincs joga az olyan etymologusnak, a ki a legkülönbözőbb, gyakran homlokegyenest ellenkező fogalmakat nem átallja rokonságba hozni egymással, s a ki összehasonlító nyelvészeti működésének úgy hangtani, mint fogalmi részében, legtöbb esetben, egyenesen a józan észszel daczoló eljárást követ.

Mind ennek daczára recensensem szüntelenül a maga módszerét dicséri, de hogy ez a nagyratartott csoda-teremtmény egyáltalában nem méltó azon bizalomra, melylyel B. úr viseltetik iránta, legjobban kitűnik épen azon eljárásból, melylyel e módszert alkalmazta. Lássunk erre vonatkozólag néhány példát. Hogy a *nyelv és köldök* fogalmakat összeegyeztethesse, mind a két testrészt tulajdonképi jelentésének a «fityegő vékony test» alapfogalmat tartja; s hogy a fogalmi rokonságot egészen tökéletessé tegye, azon találmányával örvendeztet meg bennünket, hogy a *köldök* nem azt jelenti, hogy «Nabel», hanem *Nabelschneur*; mert — mint mondja — a kiöltött állati nyelvre, mely tehát lefityeg, meg a «Nabelschneur»-ra, mely szintén lefityeg, egyaránt ráillik a «fityegő vékony test» elnevezés. — És az ilyen eredményekre vezető útat-módot «módszer»-nek nevezik, de én úgy találok, hogy a «fityegő módszer» nevezet szabatosabban kifejezné ennek mivoltát. — A magy. *kisért, késért* (tentare) és mordv. *kiskéra* (csipni) azonosíthatása kedvéért azt találta ki B. úr, hogy a «tentare, explorare» elvont fogalomnak kifejezésére olyan igéket használtak, melyek a kipuhatolásnak

egyik vagy másik érzékkel való végrehajtására vonatkoznak. Tehát hogy valamit kipubatojunk vagy megkísértsünk, meg kell csipni az illető tárgyat vagy személyt, — így hangzik recensensem genialis fölfedezése! — A *szárny* és *ág* fogalmak azonoságának bebizonyítása czéljából úgy okoskodik B. úr, hogy a szárny tulajdonképen csak akkor szembetűnő valóban, mikor ki van terjesztve és szétfelé álló ághoz hasonlít, s ezen szemléletből van véve a «hadsereg szárnya», «épület szárnya» elnevezés. Tehát összecukott helyzetben a szárny nem is hasonlít szárnyhoz?

Azt kérdem tehát, — hogy ez a módszer, mely az etymologiai speculációnak ilyen gyönyörű virágait termi, megérdemli-e bizalmunkat, — s van-e joga B. úrnak, hogy szemrehányásokat tegyen másoknak a fogalmi rokonság dolgában?

De recensensem még tovább is megy, és az én hasonlításaimat — s néha azokat, melyek az ő etymologiai monstrumait veszélylyel fenyegetik — hamisaknak és csináltaknak állítja; mert bizonyos török szónak eme vagy ama formáit előbbi munkáimban nem említettem föl, s mert az illető szót a meglevő szótárakban nem találta meg. Már előbb is említettem, hogy az én szótárain csak a kiadtam ágataj és uigur textusok megértéséhez szükséges szótat foglalják magokban; egyszerűs mind kiemelem azt, hogy tudomásom szerint eddigelé olyan török szótár nincs és nem is lehet, melyben e széles kiterjedésű nyelvnek összes szókincse, minden hangbeli árnyalatban s minden egyes, első-, másod-, harmad-rendű, jelentéssel, úgy összegyűjtve és rendezve volna, hogy az etymologia téveteg útain megbízható útmutatóul szolgálhatna. Nagyon természetes tehát, ha én — a török nyelveknek sok évi gyakorlati és elméleti tanulmányozása következtében — egyik vagy másik szónak hangalaki vagy fogalmi viszonyát illetőleg, a kizárólag theoreticus kutatók nézeteitől többször eltértem, — de azt, hogy ezen utóbbiak az eltérő adatok létezését kétségbe vonni, vagy ezeket csináltaknak és így szándékos csalásnak tartani — mint B. úr teszi — fel volnának jogosítva, azt, úgy hiszem, egy józan eszű ember sem ismeri el, hanem inkább az ilyen eljárást helytelennek és jogtalanoknak nevezi. Már pedig az ilyen, személyeskedéssé fajuló, kritikát B. úrnak épenséggel nem volna szabad gyako-

rolni; mert ha én ugyanazon fegyvereket használnám, sokkal jogosabban szemére hányhatnám a tudományos morál megsértését. Értem ez alatt azon magyar szónak erőszakos ugorosítását, melyeknek török eredete a napfénynél világosabb, a mit bizonyára B. úr szeme is észrevett, de mindamellett azon fáradozik, hogy e szótat semmiféle korlátot nem ismerő, bűvészmódszerével ugor nyelvterületbe kebelezzze. Ezen erőszakos, de egyszersmind hiábavaló törekvésre szolgáljanak például a következők.

1. *orsó* = tör. *urşag, urşuk* (Spindel), az *ur-, or-* (forogni) igéből származott nomen verbale *-ag, -uk* képzővel, mely a magyarban *ó*. — De B. úr, ezt figyelmen kívül hagyva, nem átalja ezen kész, kétségtelen török szót a maga által kitalált ugor *v.g.r* (forogni) alapigéből származtatni, ámbár a tényleg létező *ur-, or-* igétől *ş* frequentatívummal s *ak, uk*, (= *ó*) nom. verb.-képzővel alakult *ursag—orsó* minden phantasticus deductio nélkül, a legegyszerűbb és legtermészetesebb módon megmagyarázható.

2. *olcsó, ócsó* = tör. *uĉuz, uĉuz, az uĉ-, uĉ-* (elfogyni, csekély lenni) igéből *-uz* igenévi képzővel. B. úr mégis ezen *olcsó* szót — melynek tulajdonképi jelentése «csekély, kevés» s melybe az *l* hang a hamis analogia hatása következtében toldott be — a finn *halpa* (vilis) és čer. *solbo* (vilis) szókkal azonosítja és egy fictiv *olo* (inferus) tőből származtatja, szándékosan ignorálván azt, hogy itt az *l* épen úgy nem tartozik a tőhöz, mint pl. a *csolk, éldes, koldús, szolnok, pélpa, Miskolcz, gyümölcs* stb. szókban.

3. *ól* = tör. *agıl* (vagy *ail*), *ual* (istálló, udvar, bekerített hely a juhok számára). Ez tehát szemmel látható egyezés, de B. úr erről mitsem akar tudni; egészen naivúl megjegyzi, hogy az *ól* ma bizonyos épületet, sőt talán házat is jelent, s mégis a kitalált ugor *ol-* (aludni) igéből magyarázza, mely szerint *ól* jelentése «alvó hely», — s mindezt csak azért teszi, hogy a török analogon elől kitérjen!

4. *orom* (Gipfel, Spitze, oberste Theil) = tör. *urun* (fekvésre vagy ülésre való emelkedett hely, trón, ágy, domb és átvitt értelemben «rang», t. i. magas hely v. állás). Mind a két szónak alapjelentése: «kimagasló, vagy felső rész» (v. ö. a rokon

borun, burun = orr, hegyfok, legelső); hangalaki tekintetben síncs kifogásolni való, — s ennek daczára «moralis» recensenssem «ugor alapalak»-ot és «alapfogalmat» csinál e kétségtelen török szónak. Ugyanis «tectum, Dach» jelentést tulajdonítván neki s azonosítván az *árny* (szerinte; armo, arnyo) szóval, így ez *orom* szót «árnyéktartó» jelentésben, a vog. *tarom* = ég (azaz: föld fedele, a föld árnyékolója!) szóval egyezteteti. És ezt nevezi B. úr tudománynak!

5. *ér-ni* (reichen, anlangen, gelangen és reifen) = tör. *er-, ir-* (anlangen, gelangen, reifen). Mind hangalaki, mind jelentésbeli tekintetben tökéletes az egyezés; B. úr mind ennek daczára azt állítja, hogy a magy. *ér-* a finn *kerkeä* igével azonos.

6. *ész* = tör. *es, is* (ész, elme). Ennek ellenében B. úr a vog. *ostal, estal* (unverständlich, ungelehrig) és osztj. *ozla* (u. a.) szókat előbbvalóknak tartja.

7. *erő* (Kraft, Stärke) = tör. *erük, eriv*. E szó Budagovnál, egyebek közt, ezt is jelenti: мoryuecrbo, azaz: Kraft, Stärke, Macht, tehát: erő, a Codex cumanicus 142. l. *eruv* (olv. eriv) = vis. Ezen hasonlítást B. úr erőnek-eréjével helytelennek akarja bizonyítani. Ugyanis azt mondja, hogy Budagovnál *اير وک* van, mintha nem tudná, hogy *اير* szókezdet többször *e*-nek olvasandó, — s hogy *erik* nem jelent egyenesen «erő»-t, a mit a мoryuecrbo és vis-féle értelmezés megegyeztet. Mindezen gánccsokodásnak az az oka, hogy ő az *erő*-t a vog. *úogre* és finn *jerkeä* szókkal egyezteteti. Tehát B. úr nyelvtudománya és módszere szerint a *úogre* és *jerkeä* jobban hasonlít *erő*-hez, mint az *erük, eriv*!

8. *ép* (integer) = tör. *ep* (Fertigkeit), *ep-le-, ep-te* (verbessern, herrichten), *ep-lü* (geschickt), *ep-it* (fertig machen), *ep-il* (hergestellt sein), stb. B. úr ismét nem akar tudni e török példákról, hanem belebotlik a vog. *älp* (Leib, Körper) és osztj. *el* (Körper) szókba, melyeknek fogalmi egyezését a magy. *ép*-pel úgy magyarázza, hogy az osztj. *lovat* jelentése «Grösse, Wuchs, Statur» — a mi közel áll a «Körper»-hez — másrészt pedig «ganz», minélfogva a «test» jelentésű ugor szók bátran azonosoknak vehetők az «integer» jelentésű magy. *ép* szóval.

Ezen etymologiai boszorkánytánczok mulatságosak lehetnek az olvasóra nézve, — de a magyar nyelvtudomány iránt

érdeklődő kutatót mélyen elszomorítják, s annál inkább, mert az ilyenek csak úgy hemzsegnék B. úr könyvében; s vannak ebben ezeknél még szörnyőbb dolgok is, de én most csak néhány példát akartam idézni, hogy megmutassam: mily könnyen és jogosan lehetne B. urat szándékos ferditéssel vádolni, s mily gyakran mellőzi szándékosan az általa is eléggé ismert török analogonokat, csupán azért, hogy kodvenez theoriáját háborítatlanul fölépíthesse.

Mint mondtuk, semmi sem volna könnyebb, mint a vádra váddal felelni, de mivel ez a kritika és antikritika tulajdonképi ezéjával ellenkezik, és a kölcsönös felvilágosításnak nem válik hasznára: ezért inkább sine ira et studio azon motívumokat kutatjuk, melyek B. urat ezen képtelenségek makacs védelmezésére indították és így az ő etymologiai erőszakoskodásainak tulajdonképi okaiul tekintendők. — Első helyen találjuk itt megingathatatlan bizalmát az összehasonlító nyelvészet azon principiumai iránt, melyek e tudomány megalapítása óta gyakran és lényegesen megváltoztak, sőt a melyeknek szilárdsága ma is kérdéses és többek által még is támadtatott. Ide tartozik mindenek előtt a *vegyülék-nyelv* (Mischsprache) kérdése, melynek létezését a régibb nyelvtudósok tagadták, az újabbak pedig mellette nyilatkoznak. Régebben azt hitték, hogy *vegyülék-nyelvek* már azért sem létezhetnek, mert a vegyüléki jellem momentumai csak a szókinesre, s nem egyszersmind a hang- és alaktanra is, terjednek, sőt a szókinesből is csak névszókat vesz át egyik nyelv a másikból, de igéket nem. Hogy ezen elv alapján hibás és tarthatatlan, bizonyítja az én előbbi argumentumaimon kívül (A magyarok eredete 267.) a mordvin és votják nyelv, melyek egész sereg igét és grammatikai formákat vettek a törökségből, tehát nemesak szótári, hanem alak- és hangtani tekintetben is eltörökösödtek. Továbbá többi közt a *huzvareš* nyelv, mely tiszta iráni jellegű igéit arab conjugatio szerint használja, valamint több afrikai nyelvnél is tapasztalható, hogy egy-egy declinációban más különböző nyelvek ragozásai előfordulnak. Erre azonban ezt a megjegyzést hallom: de hisz a nyelv szerkezete, a nyelv belső formája mégis *ugor* maradt! Kétségen kívül *ugor is*, — felelem rá; de legyen szabad kérdezniem, vajjon a magyar nyelvben ez a kizárólagos ugor

nyelvszerkezet teljes bizonyossággal kimutatható-e? Erre határozott «nem»-mel kell felelnem; mert az ilyen (t. i. minden kétséget kizáró) grammaticai rokonságnak eddigelé napfényre hozott bizonyítékai épen olyan kieroszakoltak és tarthatatlanok, mint a szókinésnek közelebbi rokonsága mellett felhozott érvek; sőt azt is merem állítani, hogy azon argumentumok, melyekkel B. úr a grammaticai rokonságot bizonyítja, még sokkal erőszakoltabbak és nevetségesebbek, mint azon híres módszere, melyen *Magy. Ugor Ő. Szótára* alapszik. Valamint nem tagadtam azt, hogy a magyar nyelvben jelentékeny számú ugor szókinés van, épen oly kevéssé jutott eszembe egyik vagy másik magyar grammaticai formának ugor eredetét kétségbe vonni. Ugor tulajdonság pl. az igének alanyi és tárgyas ragozása, míg a genitívus *nak-nek* ragja, az accusatívus *t*-je, a locatívusi *tt*, latívusi *á-é, vá-cé*, allatívusi *ra-re*, a főnévi számnevek *ó-ő* képzője (kettő, három-nk, négyő-nk stb.), sok ige- és névszóképző, több viszonyzó, a praeteritum *t* képzője, a gerundium *ván-vén* formája stb. stb. mind a törökség megfelelő ragjaival, illetőleg képzőivel azonos, ú. m. genitívus *nink* (a *nenk* = Beszít szóból), accusatívus *ti*, locat. *ta-te*, latívus *a-e, ja-je, ga-ge*, allat. *ra-re, ru-rü*, substantívumi számnév *ao-eő, ő, ű*, (bireő-pirű, ikeő-ikő, üőü stb.), *t, d* praeteritum-képző, *ban-ben* gerundium. — Mindaddig tehát, a míg a magyar nyelvnek túlnyomólag, vagy inkább kizárólag *ugor szerkezete* tisztán és kétségtelenül be nem lesz bizonyítva, nem pedig úgy, mint ezt B. úr erőszakos módszerével tette, én mindaddig megmaradok azon nézet mellett, mely hiszi a vegyülek-nyelv, létezését és a magyart ilyen nyelvnek tartom.

A második hiba, melybe esett B. úr a nyelvészeti elvek vakon követése által, azon, nem kevesebb kétséges principiumba vetett erős hite, a mely szerint két nyelv közelebbi rokonságának jele a *számnevek* és *testrészek* egyezése, sőt ez a szorosabb rokonságnak *conditio sine qua non*-ja. A finn-ugor rokonság hirdetői az összehasonlító nyelvészet e nádparipáját már csaknem agyonlovagolták, és agyba-főbe dicsérték, de én mind a mellett kétségbevonom előnyeit, sőt egész nyíltan vaknak és sántának állítom. A nyelvtudósok e dologban is, mint sok egyébben, csak az árja és sémi nyelveket tartották szem előtt, s

a szabályokat kivétel nélkül valóknak állították, ámbár ez teljességgel nem igaz. Erre nézve a *mongol* nyelvet hozhatom fel például, a mely grammaticai formáiban és szókinésében feltűnő rokonságot mutat a törökséggel, s melynek a török nyelvekkel való szorosabb összefüggését B. úr is elismeri (*Nyelvtud. Közl.* XVI. k. 144—152.); s mind ennek daczára 20 mongol testrészszo közül csak *egyetlen* egynek akad testvére a törökségben, valamint a mongol számnevek (1—100) közül is legfőlebb a *dörben* (négy) egyeztethető a török *tört*-tel.²¹⁾ S most már e miatt lehet-e tagadni a török és mongol nyelvek szorosabb rokonságát? Ezt nem, hanem annál inkább az említett principium életrealóságát. Továbbá ezen principiumot hogyan lehet összhangzásba hozni a magyar testrészszo nyelv jellemével, — midőn a *fej* (tör. *pa*), *orr*, *ör* (tör. *bor-un*), *hát* (tör. *kat*), *új* (tör. *ölü*), *nyak* (tör. *jaka*), *mell* (tör. *imel, imejl*),²²⁾ *homlok* (tör. *kamak*), *kar* (tör. *kar*), *térd* (tör. *tiz, cir*), *derék* (tör. *direk*), *köldök* (tör. *kindik*), *köröm* (tör. *tirmak*), *szakál* (tör. *sakal*), *bajusz* (tör. *bijik*) stb. egész világosan török eredetre utálnak, — s midőn maga B. úr is 9 esetleg 17 magyar testrészelnevezést török eredetűnek tart (*Nyelvtud. Közl.* XVII. 449.). Ama principium szerint azt kellene föltenni, hogy a régi magyarok *fej, mell, új, hát, nyak, kar, homlok, térd* stb. stb. nélkül jöttek világra, s testök ezen részeit később vették a törököktől. Theoriákat felállítani a legkönnyebb dolog; csak hogy — fájdalom! — az összehasonlító nyelvtudomány igen sok theoriája születésekor egyúttal meg is halt!

Ezen kétséges principiumokba vetett erős hitén kívül, a kritikának teljes hiánya volt az, mely B. urat vad etymologizálásra és féktelen tudóskodásra ragadta. Külföldön az összehasonlító ugor nyelvészet terén leginkább olyan tudósok működtek, a kik részint mint született finnek e theoria irányában elfogultak valának, és a törökséget nem ismerték annyira, hogy teljes objectivitással járhattak volna el; részint olyanok, a kik széles körre kiterjesztett kutatásaik miatt nem szerezhették meg a magyar, ugor és török nyelvek azon intensív ismeretét, mely a helyes ítélet alkotásához okvetlenül megkívánatik; — mert azon philologusok nyelvismerete, a kik egy grammatikát átolvasnak és egy szótárt zsebökben hordanak, — nekem sohasem

tudott imponálni. — Azt hinnie az ember, hogy nálunk, Magyarországon, hol ez a kérdés nemzeti és tudományos szempontból hívja fel az érdeklődést, kritika tekintetében jobb lábon állott a dolog. — de, fájdalom, nem így van. Már 20 év óta etymologisál B. úr, a nélkül, hogy a kritikának csak nesztét is hallotta volna; mert az erre alkalmas egyetlen szaktársa, t. i. Hunfalvy P. úr, csak néhány megjegyzésben árulta el, hogy az ilyen nyelvészkedéssel nincs megelégedve, különben pedig óvakodik attól, hogy theoriájának fő matadórját megtámadja. És így megértük, hogy a bírálati jelentést, a melynek alapján kapta B. úr összehasonlító szótára az akadémiai nagy díjat, olyan akadémiai tagok írták meg, a kik a magyar, szláv, latin és görög nyelvben jártasak ugyan, de az áltaji nyelvekből édes-keveset, vagy egyáltalában semmit sem tudnak, s így a legkisebb lelki furdalás nélkül állíthatták, hogy e munka «óvatosan eljáró szigorú módszernek érett gyümölcse», nota bene ez a munka, melyről maga B. úr — épen a nagyon is gyakran mellőzött «óvatosság» érzetében — mondotta, hogy a benne foglalt nyelvészeti eredményeknek talán csak tized része érdemli meg fennállását!

Ilyen téves felfogásnak és ilyen kedvezőtlen körülményeknek tulajdonítom B. úr nyelvészeti tévedéseit és hibáit, nem pedig szántszándékos ferdítésnek, mint ő állítja rólam. Miután B. úr a magyar nyelvnek kizárólag finn-ugor jelleméről a priori megalkotott véleménynyel fogott a hasonlítás munkájához, s miután már egyszer neki iramodott, valamint a szemzöt viselő mely sem jobbra, sem balra, hanem csak egyenesen maga elé láthat, úgy rohant ő is hegyen-völgyön, fűskén-bokron keresztül, a nélkül, hogy meg lehetett volna állítani; a török analogonokat, melyek oldalt valának, nem láthatta, mert távolból intett feléje a ezél: a magyar szókinésnek tökéletes elugorositása; és így az is megtörtént, hogy sok, előtte különben ismeretes arezot félreismert, mivel a végezel iránti forró szeretettől káprázó szemei mindent ugornak láttak, és e káprázatos extasis olyan szellemi monstroomok, agyrémekek alkotására vitte, melyek nemesak az etymologia terén, hanem általában a speculativ tudományokban páratlanul állanak.

S ez a körülmény annál sajnálatra méltóbb, mert ezzel B. úr munkájának különben egészséges részére is a betegség

árnyékát vetette, és a magyar összehasonlító nyelvészetet előre tönkre tette. Azon véleményben tehát, hogy a kezdet gyakran hibás és hiányos, de e hibák- és hiányokból később életrevaló módszer fog kinőni, a legjobb akarat mellett is, csak a magyar nyelv tisztán ugor elemeinek kiderítésére vonatkozólag osztozhatunk, nem pedig a szókinés és alaktan egyes részeinek eredetét illetőleg. Azt is kell tudni, hogy B. úr etymologizáló működése a magyar szókinés családosításának nagy kárára van, a mennyiben az egyes szóknak bizonyos családokba sorozásában a legborzasztóbb confusiót csinálta. B. úr pl. az *arat* (814), *tarol* (demetere, 202), *sarló* (340) és *törül* (244) szót egy családba tartozóknak állítja, pedig ezek mind külön-külön szócsaládba valók, így az *arat* = tör. *ora-*, mindkettő a «vágni» jelentésű *or*, *ar* töből; *tarol* = tör. *tazla*, a *taz*, *tar* «kopasz, kahl» töből; *sarló* (vagy *salló*), melynek régibb formája *csalló*, a *cal* (és kirgizes) *sal* «vágni», igéből; *törül* = tör. *sür-*, *sürle*, a *sür*, *tür* «dörzsölni, súrolni» ige-töből. — Szintén egy családba sorozza B. úr az *út* (968), *üz-ni* (978) és *ok* (919) szót, csinálván számukra egy ugor *v, g* «currere, fluere» gyököt, pedig az *út* világosan a tör. *üt-* «elmenni, elhaladni» ige-családba tartozik, melynek származéka többek között a *äng. üt* (Weg, Uebergang), *osm. öte* (átmenő hely), *ötüs* vagy *ötün* (átkelés, átmenés; Lehcei Osmani); az *üz-* a tör. *iz-*, *ize-* (nyomozni) igével levén rokon, az *iz* (nyom; v. ö. magy. *iziben*) származéka; végre az *ok* (ratio és causa, dialectice: ész, értelem, v. ö. «csupa «ok» (= ész) ez a gyerek», *ok-talan* = ész nélküli) szemmel láthatólag az *ujg. ok* (értelem, ész), *okus* (értés, felfogás) szókkal egyezik. — Egy szócsaládba tartoznak B. úr *methodusa* szerint a *koldús* (kódús, kúdás) és *hajó*, t. i. a B. úr által alapított ugor *k, g, g* «currere, fluere» családjába; holott a *kódús* (a kódorog-nak gyökbeli rokona) nem más, mint a tör. *kudus* (koldulva kóborgó dervis), a *hajó* pedig: tör. *kajuk*, *kajik* (hajó) a *kaj-* (csúszni, sikamlani) igéből. — Ellenben elválasztja B. úr a *szid-* (schimpfen) és *szégy-en*, népiesen: *szigy-en* szót, külön-külön családba osztván, pedig egészen világos, hogy ezek töve, a *szid*, jésülve *szigy-* a tör. *sög-*, *süg-* (schelten, schimpfen) igével egyezik. — Továbbá a *tür-* (dulden) és *tart-* igéket is egy szócsaládba kebelezi, semmit sem gondolva azzal, hogy a *tür* ige a tör. *tüz*

(dulden), a *tart* pedig a tör. *tart-* (dauern, wahren, anhalten) analogonja. — A *kebel*, *köbel* szót a *töp* (töpni, töpöröd-, töpped) igető családjába sorozza, mert a «sinus» alapfogalmának a «plica»-t tartja; pedig a *keb*, *köb* tö láthatólag a tör. *keb*, *küb*, *gür* tö családjába tartozik, mely az ujj. *küben*, *keben* (Zutrauen haben, stolziren, sich brüsten) szótól származik, s így a m. *kebel* szó a «hohl, Höhlung» alapfogalmat fejezi ki, melyből aztán tropice «Busen, sinus» lett, mint ezt a német *Busen* és *Meerbusen*, a magy. *kebel*, esetleg *köböl* és *öböl* (Meerbusen) szóknál látjuk.

Továbbá a magyar nyelvtudomány B. úr etymologisáló eljárásából kevés, vagy épen semmi hasznot sem húzott; mert mind e mai napig nem derítette ki azon hangtani különbséget, melyet a mai irodalmi nyelvnek egyrészt a nyelvjárásokkal, másrészt a régi nyelvvel való összehasonlításában tapasztalunk. Azon eredmények, melyeket az ugor-magyar nyelvhasznítás eddig elért, még nem tanítottak meg bennünket arra, — hogy eredetileg milyen alakúak voltak azon szók, melyek *é—i*, vagy *ó—ö*, vagy *ly—j* hangkülönbséggel páros alakban használatosak; — hogy az *l* hang mely esetekben tartozik a tőhöz s mely esetekben szerepel a hamis analogia hatásaképen, mint ezt mi az *olesó* (ered. *ócsó*), *óta-öte* szóknál kimutattuk, mely esetekben B. úr *ol-* tőt vett föl (ol-csó és ol-ta). A ma is ismeretlen etymonokról nem is szólok, mert e téren a finn-ugor nyelvészet szégyenletes kudarcot vallott; mire nézve csak két példát említek föl. A *mind*, *mend* szót pl. úgy magyarázza meg B. úr, hogy erőszakos módszerével összefüggésbe hozza a *mi* (quod) határozatlan névmással, melynek ismétléséből, meg egy bizonyos *d*-nek hozzájárulásából, származott a *mi-mi-d* alak s ebből lett a *mind*. Pedig a *min-* tö nem egyéb, mint a tör. *mün* (tömeg, számos), melyből alakult a *min-g* (ezer) számnév s valószínű, hogy az egész *mind* alak egyező a *ming*-vel. (Az alakí egyezhetésre v. ö. magas—madas, bögre—bödre, kised—küsdög, csög—csöd stb., a jelentésbeli különbséget illusztrálja a *tömen* (igen sok és tízezer), magy. *tömény* = sok és ezer (Moln. A.). — Nem kevesebb érdekes a magy. *jonh*, *joh* (*inh*, *énh*) szónak magyarázata, melynek jelentése «cor, viscera», azaz általában «belső rész». B. úr t. i. azon genialis gondolatra jött, hogy mivel van egy *ihas* szó «szemjas» jelentéssel, melynek eredeti alakja

— quo jure? — *jonh-os* volna, — s mivel a «belső rész» a *szomjúság* székhelye (mintha a szeretet, harag, öröm, vagy más érzéseké nem volna!): ennelfogva a magy. *jonh*—*inh* jelentése tulajdonképen *szomjúság*, vagy akár a *szomjúság* székhelye — mintha «ember» és «ház» azonos fogalom volna, mert amaz emebben lakik! — és így a finn *jano* = sitis, szóval azonos. Ez a nagyszerű gondolat már maga is méltó az akadémiai nagy díjra! — Én a magam részéről nem merem megoldani ezen etymologiai talányt; csak azt említem meg, hogy a *jonh* és *inh* alakok hangtani viszonya a m. *irha* — tör. *jargak*, m. irgalom tör. *jargula* (Gnade, gnädig sein), m. írni — tör. jaz- stb. szók közt is feltalálható, s e szerint itt csakis *joh*, *jonh* vagy *inh* alakot vehetünk fel etymon gyanánt.

Mint mondtuk, B. úr ezen erőszakolt etymologisálásával sokat ártott a magyar nyelvészetnek, mert azon philologiai speculációk, melyek az ő kutatásainak eredményeire vannak építve, alapjukban tévesek és tarthatatlanok. Ezen kívül olyan hibát is követett el B. úr, a mit legjobb szándék mellett sem lehet nyelvészkedési túlbuzgóság eredményének tartani. Ez alatt értem azon apodicticus eljárást, melylyel *etymologiai fölfedezéseit* — melyeknek erőszakolt és ész-ellenes voltát mindenkinek be kell látni, melyeket ő maga időközönként *desavouál*, vagy más és másképen magyaráz, s a melyek csak fölhevült és féktelen phantasia vakmerő hypothesisainak tarthatók — e fölfedezéseket valóságos dogma alakjában tukmálja a magyar közönségre, mely dogmák nemcsak felsőbb tanintézetekbe jutottak be, hanem okai lettek annak is, hogy a rajtok alapuló téves tanok és elvek a közép- és elemi iskolákat is elárasztották. Hogyha valamely régi, már kihalt nyelvről volna szó, senkit sem aggasztana az ilyen vad theoretisálás csodaszülöttje; de ha egy erőteljes nép nemzeti nyelve forog szóban, nem szabad volna annak megtörténni, hogy a nemzeti nyelvészet fiatal esemetefájába erőszakolt és döre hypothesisok oltanak be, melyek azt növésében gátolják, és majdan termő képességét megbénítják. Mindeddig semleges helyzetben csak néztem, néztem B. úr ilyen működését, de végre türelmem elfogyott, s kötelességemnek éreztem «megállj»-t kiáltani. Nagyon jól tudtam én azt, hogy engem, mint egyest, a már elvakítottak és tévútra vezetettek seregében alig fognak meghallgatni, de vigasz-

tal az a mondás, hogy: «dixi et salvavi animam» s az az erős meggyőződés, hogy jön idő, mikor a magyar tudomány pírulva tekint e korszakára.

Mintán az eddigiekben Hunfalvy és Budenz urak kritikájára megfelelttem, és bebizonyítottam, — hogy az inkább szenvedélyből és önhiúságból eredő, mintsem tudományos alapra épített kifogásaikat könnyű szerrel meg lehet cáfolni, — s hogy ők a kritika természetét és szabályait megsértik, mert az ellenfelek által kinyilatkoztatott vélemény-különbséget szándékos ferdítésnek igyekeztek feltüntetni: immár nem szükség bővebben magyaráznom, hogy miért irtam meg s tettem közzé a magyarok eredetéről szóló tanulmányomat. Azon kétkedés, illetőleg ellenkező vélemény, melyet kifejezésre juttattam, annál inkább jogosult volt, mert Hunfalvy és Budenz urak, a megoldandó kérdés lényegére vonatkozólag, egészen különböző nézetben vannak; a mennyiben az utóbbi csak a nyelvnek, az első pedig a nyelvnek és népnek egyaránt vindicál ugor jellemet. Most, miután már a B. úr védelmezte theoria tarthatatlanságát bebizonyítottuk, a magyarok ugor eredetének épülete, melyen H. úr évek óta dolgozik, magától összedől. — Mig B. úr megengedi annak lehetőségét, hogy a magyar nép tisztán török eredetű, addig a finn-ugor iskolának egy másik hive, Barna Ferdinánd, már tovább megy és így nyilatkozik: «A két elemnek, t. i. az ugoroknak és török-tatárnak, mint szülőknek egymással házassági szövetségbe léptével támadott aztán e viszonyoknak gyümölcseül egy harmadik, a magyar nyelvet beszélő magyar nemzet. Melyiket tekintjük itt apának, melyiket anyának, az, azt hiszem, teljesen mindegy, ítéljen felőle kiki úgy, a hogy legjobban szereti.»²⁵⁾ Barna úrra nézve egészen közönyös az, hogy a szülők közül, melyik volt a török s melyik az ugor, de reám nézve már azért is nagyfontosságú ennek pontos tudása, mert a természet örök törvényei szerint a gyermek a szülők egyikének tulajdonságait praegnansabb formában hordja magán, mint a másikéit, s mert bebizonyítottam, hogy a magyar népen határozottan a török-tatár eredetnek physical és psychical jellemvonásai képezik az átörökölt tulajdonságok hasonlíthatatlanul erősebb és

uralkodó részét. — Különben az eddigi engedmény, a finn-ugor theoria védőinek részéről, már jelentékeny haladás ezen ethnologiai problema megoldása felé. Évekkel ezelőtt, mikor H. úr egyeduralkodója volt e térnek, a világért sem lehetett volna szó a magyaroknak részleges török voltáról; mert a «nyelv» és «nép», illetőleg: nyelvűség és nemzetiség fogalmak összezavarása következtében, a mit H. úr csinált, az ilyen különbség észrevezésére képtelen nagy közönség szemében, a magyarok töröl szakadt finnek vagy ős-ugorok voltak.

Hogy e vastag tévedés immár eloszlott, s így egy lépést tettünk előre, annyival örvedetesebb, mert ebből világosan láthatjuk, — hogy azon hitetlenség és ellenszenv, melylyel a magyar nép nagyobb része viseltetett a H. úr által kivított eredmények iránt, alapjában egészen jogos és helyes volt, — s hogy a magyar közönség hitetlenségének — melyre H. úr oly gyakran panaszkodik — indoka nem a hiúsági érzelem, hanem a — mondhatnám — ösztönszerű, de nemzeti tradícióra támaszkodó, helyesebb ítélet, a józan értelem.

Reményem, hogy honfitársaim ezután is óvatossá lesznek, s a fölszentelt nemzeti hagyományból eredő s a józan belátás által helyben hagyott nézetöket nem áldozzák fel agyrémeket teremtő theoreticus tudósoknak; mert a mint az ethnical eredet kérdésében a magyar nép hite és meggyőződése triumphál, úgy a nyelv mivoltának meghatározásában is az ő ítélete lesz érvényes. Egyik a másikat fogja kiegészíteni; a modern tudomány vívmányaira alapított, elfogulatlan nézetek pedig nem engednek helyet az olyan eljárásnak, melyet H. úr teremtett és követett, hogy t. i. a nemzeti hagyományok vezérlő fáklyáinak eloltása által, az őstörténelmet minden fénytől megfosztani törekedett.

JEGYZETEK.

¹⁾ Lásd: *Nyelvtudományi Észrevételek* Vámbéry Armin „A magyarok eredete” című munkájára. *Nyelvtudományi Közlemények*. XVII. kötet, 3. füzet, 412—484. lap és XVIII. k. 1. f. 1—34. lap.

²⁾ *Nyelvtudományi Közlemények* XVI. k. 1. füz. 121. l. jegyzetben.

³⁾ *L. Akadémiai Értesítő*, 1854, 13. lap.

⁴⁾ *L. Magy. Akad. Értesítő*, 1862, II. köt. 158—190. l.

⁵⁾ E kihagyott szók a következők: kan, kankalék, káptár, kár, kecske, kép, kepe, kéve, kita, konok, kög, kölcsön, költ, kölyű, könyv, köpű, kút.

⁶⁾ *L. Magy. Ug. Össz. Szótár*, IX. lap.

⁷⁾ *A Magy. Tud. Akadémia Értesítője*, XIV. évf. 8. sz. 145. l.

⁸⁾ B. úr Budagovra támaszkodik, a ki az arab بكتاش *bektas*-sal írta át; pedig hogy *es* csak *bejtas*, *begtas*-nak hangzik, azt leg-jobban bizonyíthatja Ahmed Vefik írásmódja. (V. ö. *Lehcei Osmani* I. 278. l.)

⁹⁾ A Budagovnál levő بكتاش *bektas* a török Kamusból van véve, a hol a مشرب *mesreb*-bel (Naturel) együtt fordul elő: *bektas mesreb* = dervistermészetű ember, azaz: békés, csöndes természetű, békészerető; mert a Bektas-rend tagjai, valamint a dervisek általában, békészeretet által tűnnek ki, és így Ahmed Vefik pasa بكتاش *bektas* (nem pedig بكتاش *bektas*) szót így fordítja معادل *és* كفو. A Budagovnál levő بكتاش *bektas* csak tollbiba بكتاش *bektas* helyett (iehát *é* van *é* helyett, a mi azt jelenti *hasonló*, a بكتاش *bektas* (hasonló lenni) igéből, s épen olyan alakú, mint a ág. اوخشاش *okhsas* (= hasonló) az *okhsa*- igéből.

¹⁰⁾ *L. Lehcei Osmani*, II. 1227. l. Így mondják pl. *dag jakasi* = a hegy felső része, teteje, mely a *dag ajagi* (a hegy lába, alsó része, töve) kifejezés ellentéte; továbbá: *jakasindan tutmak* = felülről, felső részen megfogni, míg: *ajagindan tutmak* = alul megfogni.

¹¹⁾ Lásd a *ياقلق* szót Ahmed Vefik pasa szótárában. — Ujabbkori nyelvhasználat szerint *jakalik* = Steifkragen; továbbá Bud. II. 535.

¹²⁾ V. ö. *esizma-talp*, *szán-talp* stb., melyek szintén a *talp*-nak «alsó rész» jelentését illusztrálják, minthogy pl. a *esizma talpa* alatt nem a szarút szokták érteni.

¹³⁾ *Nyelvt. Közlemények*, XVI. k. 1. füz. 144. lap.

¹⁴⁾ Az 1850. évben kezdtem meg a török nyelvek tanulását és 1856-ban jelent meg az első fordításom török eredetiből, az akkori *Új Magyar Múzeumban*.

¹⁵⁾ Lásd *Usagataische Sprachstudien*, 200. lap.

¹⁶⁾ Lásd: *I. Abtheilung. Sprachtexte und Wörtersammlung*, Helsingfors, 1880.

¹⁷⁾ Ambár e szó Vologodszki szótárában is — melyből B. úr vette — «Weideplatz» jelentésű, csak hogy a magy. *sőre* szóval egyeztetesse, ráfogja a «híhetőképén Rindvieh» jelentését, úgy okoskodván, hogy «Weideplatz» és «Vieh, Rindvieh» azonos, vagy legalább is rokon fogalmak. Ezen az alapon az «ebédlő (terem)» és «ember» fogalmak egybekapcsolása is jogosult.

¹⁸⁾ Láthatja a t. olvasó, hogy B. úr szempontjából sokkal erősebb volt a *szöl*-nak ezen jelentését (t. i. nyíl) felhozni, a mi pedig Ahlquistnál csak hatodik jelentése.

¹⁹⁾ Azon főlvételekre, hogy e szónak *j* kezdő consonans nélküli alakja is van, azt jegyzi meg B. úr, hogy az *umarta* alak egy török dialectusban sem fordul elő, a mit nekem mint turkolognak tudnom kellene. De talán mégis előfordul! t. i. az azerbajzaniiban, hol az *ürek* (jürek helyett), *üz* (jüz helyett), *ükek* (jükek helyett) és hasonló alakok is megvannak (l. az azerbajzani költeményt kézirat-gyűjteményemben)

²⁰⁾ E tévedések közül néhányat könyvem harmadik kiadásában — melyen most dolgozom — ki fogok javítani, s minthogy ezekre B. úr figyelmeztetett, nem fogom elmulasztani köszönetem nyilvánítását.

²¹⁾ a) A testrészek nevei:

	török	mongol
fej	baş, paj	tologaj
szem	köz	nidun
fül	kulak	ökin
orr	borun	khabar
száj	agız, aız	aman
fog	tiş, diş	şidun
nyelv	til, dil	kelen
láb	ajak, atak	köl
kéz	el, elik	gar
új	barmak, üle	khurugun
váll	omuz	mürüm
mell	kögüs	epcigün
hát	arka	nirugun
térd	tiz	ebuduk
agy	bejin	čimügen
szív	jürek	ğiriken
torok	bogaz	khologaj
máj	bagr, baur	eligen
tüdő	öpke	agnški
epe	öt	sösün.

b) A tőszámok:

	török	mongol
1	bir	nigon
2	iki	khojar
3	üç	gurban
4	tört	dörben
5	biş	tabun
6	allı	zırgugan
7	jetü	dologan
8	sekiz	najman
9	tokuz	jisun
10	on	arban
20	jigirmi	khorin
30	otuz	guçin
40	kırk	döçin
50	ellik	tabin
60	altmış	zıran
70	jetmiş	đalan
80	sekseñ	majan
90	soksan	jerem
100	jüz	čagun.

²²⁾ V. ö. *ایمئلداش imel-das* a karakirgizben: mell-társ, kbel-barát.

²³⁾ Vámbéry A. *A magyarok eredete cz. műve néhány főbb állításának bírálata* 97. lap.

²⁴⁾ Igaz, hogy az ugor nyelvek tanulását miniszteri rendelet tette kötelezővé a philosophiai facultáson, de egy minisztertől nem lehet megkivánni, hogy ilyenféle dologról kritikát mondjon, s így csak azon szakembereket illeti a vád, a kiknek tanácsára kiadatott a rendelet.

P Ó T L É K.

Mutatvány azon szóegyezésekből, a melyeknek általam történt mellőzését Budenz József úr, munkája kedvező bizonyítéka érdekében, sajnálta.

5. *kanyarod, kanyarul* = flecti, curvari,

igét B. úr összefüggésbe hozza a *karika* (annulus) szóval, oly formán, hogy a *kanyar-* tő metathesissel lett *karany-*ból.

Ez a *karany* csak *fictiv alak*, melynek fölvételére a székely *karamit* nem jogosít fel. Sokkal közelebb járunk tehát az igazsághoz, ha a *kanyar-*ban a tör. *kaj* (hajlítani, görbíteni) tőnek megfelelő *kany-* gyököt sejtjük; a mint a tör. *kajır* (elhajlít, begörbít), úgy képeztetik a magyar *kanyar-* is, melyből csak *-od* vagy *-ul* képzővel lesz «flecti» jelentésű intransitív ige. V. ö. továbbá a kirg. *kangar* = forog, fordul.

12. *kecseget* = allectare

igéből B. teremt egy *kecse* melléknévet, hogy alakra s jelentésre nézve azonosnak mondhassa a finn *kesy* (mansuetus, cicur) szóval.

A *kanyar-*nál készpénz gyanánt fogadta a Magyar Nyelv Szótára szerzőinek fölvételét, — mert hasznára fordíthatta; de itt elveti egy *kies, kis* alapszónak fölvételét, a mely pedig minden esetre helyesebb, mint B. úr származtatása.

15. *kegy* = gratia

szót B. úr a mordv. *kel'ge-* (szeretni) és čor: *keltal-* (ölelni) igékhez hasonlította; de én azt mondom, hogy e *kegy, kögy* (kögyelöm) szót jobban lehet egyeztetni a tör. *köng-* tővel (a *köngül-*ben, melynek jelentése: szeretet, kedv, szív).

22. *kenyér* = panis

szót B. úr egy dialectikus *kéreny* alapján a *kéreg-*gel hozza összefüggésbe, úgy hogy ennek *kér-* tővből *ny* képzővel lett *kéreny* s ebből metathesissel *kényer*, majd *kenyér*, minél fogva tulajdonképi jelentése «Rinde, Kruste». — Ez a négyszeres hypothesisen alapuló etymo-

logia annyival helytelenebb, mert a *kerény* nagyon ritkán fordul elő, a *kenyér, könyör* pedig köznyelvi alak, minél fogva helyesebb a Magyar Nyelv Szótárának magyarázata.

29. *keskeny* = schmal, eng

B. úr szerint lapp *kegel güzze* (tennis, angustus), észt *kitsas* (eng, schmal), finn *kistaha* (szűk, fősvény), zürj. *köz* (sziget) szók analogonja volna, de nem tudja megmagyarázni sem a *kes-* tőt, sem a *keny, köny* (keskeny) végzetet.

Teljes magyarázatot nyerünk, ha összevetjük a *keskeny, koscöny* szót a kirg *kiskim* (kicsike), kaz. *keckene* (u. a.) melléknévvel. Amaz a magy. *kis*, emez a tör. *kiçik, kiçi keçe* szónak diminutívuma *kony, keny, köny*, illetőleg *kine* képzővel. A jelentéktelen fogalmi eltérésre vonatkozólag v. ö. néu. *schmal* — angol *small* (klein, gering); magy. *kavcsi* és a B. úr szerint vele egyező mordv. *kerza* (kovás) szót.

42. *kofa* = vetula

B. úr szerint a lapp *kvopes* (boszorkány), észt *kabene* (asszony), čor. *kuba* (vénasszony) s votj. *kuba* (u. a.) szók testvére. Ezt mindenki erőszakolt magyarázatnak találja, ha megemlítjük, hogy a *kofa* alakon kívül még *kafár, kofár* (Mäkler) alakok is vannak a magyarban, melyek kétségtelven a német *Kauf-, Käufer*-ből lettek.

44. *komor* = morosus

B. úr szerint a zürj. *kimör* (felhő) és *kimöva* (nubilus, obscurus) szókkal azonos, minthogy a sötét, borult és komor fogalmak közel rokonok. Ez helyes; és ha így áll a dolog, miért nem lehetne a magy. *komor*-t a tör. *komor, kongor* (sötét, homályos, barna) szóval egyeztetni, mely hangtanilag közelebb áll?

70. *kum, kun, huny* = schliessen

B. úr az osztj. *γaŋ* (blinzeln),
vog. *koŋ* (schliessen),
mord. *keŋe* (zumachen)

szókkal egyeztetni, de nem a török *kam-* (schliessen, binden), *kamŋ* (összetenni) igével; úmbár én az ugor példák közelebbi rokonságát nem ismerhetem el.

76. *kuvad, hovad* = aufschwellen

szót B. úr a fölvett ugor *k₂b₂* (tumere) igéből magyarázza, a nélkül, hogy ennek egyenesen megfelelő ugor példákat tudna felmutatni.

E magyar szót sokkal könnyebben lehet értelmezni a *valóban létező* tör. *kob, kor* töből, melyből származnak: *kovur* (fölemel), *kabar* (mögdad), *kovuk* (hólyag) stb.

93. *hajadom* = unbedeckt

szót B. úr nagyon fantastikusan származtatja. A mint a finn *kuu* (luna, mensis), észt *kü* (u. a.) származéka *küm* azt is jelenti, hogy «kahl, ganz entblösst», épen úgy, azonos észjárás alapján, a magy. *hó* (mensis) fölvett *haj-* (ugor *hag, splendere, splendens*) tövéből származott a *hajadom* (az ujdón-hoz hasonló képzéssel) «kahl» azaz: «baarhaupt» jelentéssel! — És B. úr ezen etymologiai remekművére nem kevesbbé büszke!

97. *hajt* = flectere, *hajol, hajl-* = flecti

B. úr szerint a vog. *kuot* (hajlani), *kajl* (hajolni), zürj. *kusint* (hajtani), észt *köla* (biegen), lapp *kaive* (declinare) stb. szókkal egyezik.

Épen ennyi, sőt több joggal lehet hasonlítani a *hajt* és *hajol*-hoz a tör. *kajt-ar* (fordít), *kaj, kajl* (hajlít, görbit), *kajl* (hajol) szót.

109. *hanyatt* = rücklings.

Hogy e szót az uorságból megfejthesse B. úr, csinál a fölvett ugor *k₂g* (flecti)-ből a mordvinban egy *ut* képzős *kunt* igét a mordv. *kuntf* (hanyatt) szó alapjául, a magyarban pedig *hany-* igét, melyből származott a *hanyatt*, e helyett, hogy *hanyott*. — Nem sokkal természetesebb és egyszerűbb-e az, ha e *hany-* tőt a *haj* (rücklings) tövel egyeztetjük, melynek származékai: *kojun* = rücklings, *kijn* = hátra, *kajta* = hátra?

124. *hid* = Brücke.

B. úr szerint előbb a finn *silta*, mordv. *sedc, sed'* szók rokona volt, de újabban emezeknek indogermán eredetét fölfedezte. Most tehát biztosabb társat keres és meg is találja a vog. *kajtep* (hid) szóban, melyet a *kajt-* (futni) igéből származtat, mely szerint a «hid» alapjelentése «futó», mert azt mondják a németben «Laufbrett» (meg azt is, hogy «Laufschuh»), tehát a hid olyan valami, a min futni szoktak. Eredeti alakja *hajda* miből *hajd* — *hid* vált, — a mit állítani legkönnyebb.

Kérdezhetném B. úrtól, hogy a *hid, hajd*-ban miért nem inkább a *haj-* (hajt, hajol, flectere, flecti) tőt gyanítja, minél fogva a hid alapjelentése «hajlott vagy hajlított (boltozatos) út» lenne, mint a tör. *köprük, köprü* mutatja? De nincs kedvem vad hypothesisok felállításá-

sában versenyezni ő vele, a ki e dologban mindnyájunkat felülmúl s részemről azt hiszem, hogy a *hid* etymológiájára nem lehet nagyon büszke.

175. *joni, joh* = cor, viscera, hepax

szó magyarázatánál B. úr mindjárt azon hypothesisal lép föl, hogy e szó «valamikor» a «szomjúság székhelyét» jelentette, mint a *szom-juh* mutatja. Második hypothesis az, hogy a finn *jano* (sitis, Durst) is egykor a «szomjúság székhelyét» jelenté: így aztán összeegyeztethetik a *joni* és *jano*. Továbbá a «szomjas»-at jelentő dialecticus *ihas*, régebb *jonhos* (?) alakja összevág a finn *janoise* (durstig) szóval. Ilyen, háromszoros hypothesis segélyével teremtett nagyobb esztelenség alig lehet (parturiunt montes!) s B. úr mégis sajnálja, hogy az ugor-magyar rokonság e fontos argumentumát nem hozta fel! Most tehát utólagosan megszerzem neki azt a gyönyörűséget, hogy bemutatom a t. olvasóknak e csodaszülöttet.

200. *terem* = proferre és wachsen; *teremt* = creare

B. úr szerint — minthogy nincsenek közvetlen analogonok az ugor-ságban — a *terjed, terjeszt*-hez tartozik, úgy hogy a fölvett ugor *ter-⁹⁸r-* (*ziehen*) származéka, rövidült *ter-* tövel. Már bizony a csúrés-esavarás helyett jobban kielégít az olyan kézzel fogható rokonság, a milyen a m. *terem, terem* és tör. *töre-, törü* (létre jönni, világra jönni), a *teremt* és tör. *töret, törüt* (teremt, létre hoz) szók között van. V. ö. a *természet* (= a mi létre jött, a mi teremtve van) és a tör. *töretilmis* (u. a.), továbbá a *teremtő* és tör. *töretken* fogalmak rokonságát.

267. *dörzsöl* = terere, fricare

igének nincsen közvetlenül szembe állítható párja az ugor-ságban, hanem B. úr a *törülni* mellé sorolja, olyan formán, hogy a *dör-* tő a *tör-*ből, ez pedig eredeti agor *tör-, tögr-*ből.

Látnivaló, hogy a éag. *dörsüle* és osm. *dörsüle* szókon kívül, melyek egyenesen «dörzsölni» jelentésűek, nincs szükség máshol kutatnunk.

298. *szij* = lorum, Riemen

szónak B. úr nem talál kész analogont az ugor-ságban, hanem úgy okoskodik, hogy egy *szil* «secare, scindere» jel. igéből lenne nom. verbale *szila* alakkal, melyből *szil'a, szija* változatokon át lett *szij*. — A helyett, hogy egy kigondolt alapra (magy. *szil*-ige!) hosszas ceremóniával építenék etymológiát, kész rokonul kínálkozik a éag. *őj*, mely a zsákok, csomagok *lötletét*, vagy pedig leginkább sásból készült

őret jelent; a kurg. *šij* vagy *šē* az a hosszú szárú vékony növény, melyből kötelet, ostort és gyékényt fonnak.

361. *sovány* = mager

szót B. úr a mordv. *šava, šova* (dünn, fein) szókkal egyezteteti. De mind a jelentés, mind a képző dolgában sokkal inkább kielégíthet a törökség részéről való magyarázat, mert itt a *šovan, jovan* egyenesen «sovány»-at jelent.

402. *csök-ni* = decrescere, im Wachsthum zurückbleiben, *csökken* = herabgehen, fallen

B. úr szerint a lapp *čokkete-* (considerare), észt *sügür* (mély, mélység), finn *syvä* (mély) szókkal egyezik, úgy hogy eredeti alakjából *csök-* kell fölvenni. — Nem sokkal világosabb-e a *csök-, csökken-* egyezése a tör. *čök* (leesni, alászállni) és *čökün* (leguggol) szókkal, melyek azonkívül nem is kényszerítenek egy fantastikus *csökni* ige fölvételére?

787. *ajanganí* = sich schämen,

B. úr szerint a finn *ujoa* (sich schämen, blöde sein), *ujo* (puđens), lapp *ujjo* (u. a.) szókkal egyezik, mely ugor példák szerint eredetibb *jong-* alakját kell fölvenni.

Nem sokkal könnyebben érthető-e a tör. *ojal-, ujal-* (magát szégyenleni), *aja-* (tartózkodó lenni) szókkal való egyezés?

796. *alkonyod-, alkonyat*

szókat B. úr nem tudja ugor példákkal egyeztetni, tehát fölveszi, hogy az *al-* tő nem egyéb, mint azon *al-, ol-* tő, melyből *aludni, oltani* származott.

Mind a jelentés, mind a hangalak magyarázatában kész testvér-szókat nyújt a törökség, minő a éag. *alkon-* (sich niederlassen), *alkontü* (das sich Niederlassen).

858. *enyészni* = occidere (v. ö. nap-*enyészet*, mint a nap-*kelet* ellentéte)

szintén olyan szó, melyet hosszas okoskodás útján lehet valahogyan ugor eredetűnek tartani. Ugyanis B. úr az ülni, apadni, epedni, engedni igék alapjából kigondolt *en, em* tő (melyből: ün-*lni, am-pad, em-ped*!) alá sorolja.

A «sich herabllassen, versinken» jelentésű *enyészni*-t nem kiokoskodott tövel, hanem tényleg meglévő, kész szóval lehet egyeztetni a törökben, t. i. az *en-mek* (leszállni, leereszkedni) igével, frequentativ s:

továbbképzéssel.— Egyébiránt nem igaz, hogy B. úr e cikkkét mellőztem, mert felhozta könyvemnek 598. lapján épen ezen *en-mek*-hez hasonlítva.

984. *jer-*, *gyer-*, *jere*, *gyere* = veni, komu!

B. úr szerint az *ér-ni* (reichen, pertingere) igéhez tartozik, minthogy közvetlen ugor rokonai nincsenek.

A *jere*, *jer*-nek egészen megfelel a tör. *jürü*, *jür* imperativus (jürümek-ből), mely az ujjgurban és ágatájban hívó s felszólító szó gyanánt szerepel (v. ö. Kud. Bilik-ben: *jürü* = nosza! rajta! jöjj! Miradž-naneh-ban: *jür-gil*, *jokarl as-gil* = komu! steige höher). Mint ugyanazon fogalmat kifejező szó-párok, a tör. *jorü*, *jor* úgy viszonylik a *jürü*, *jür*-hez, mint a magy. *jár*- a felhangú *jer*-hez.

990. *bólint*, *bólingat*

igének B. úr nem találván ugor atyafit, azt a kerülő utat teszi, hogy azonosítja a bolyogni, bolyongani (oberrare, vagari) igével, ezt meg *múl-ni*-val (praeterire), mely utóbbinak aztán már akad szegről-végről való ugor rokona.

E nagy vargabetű-esinálás helyett sokkal egyszerűbb a *bólint* *bólingat* szót a tör. *talıngla* (ide-oda mozogni), *bolınde* (ingadozni, tántorogni) igékkel azonosítani.